

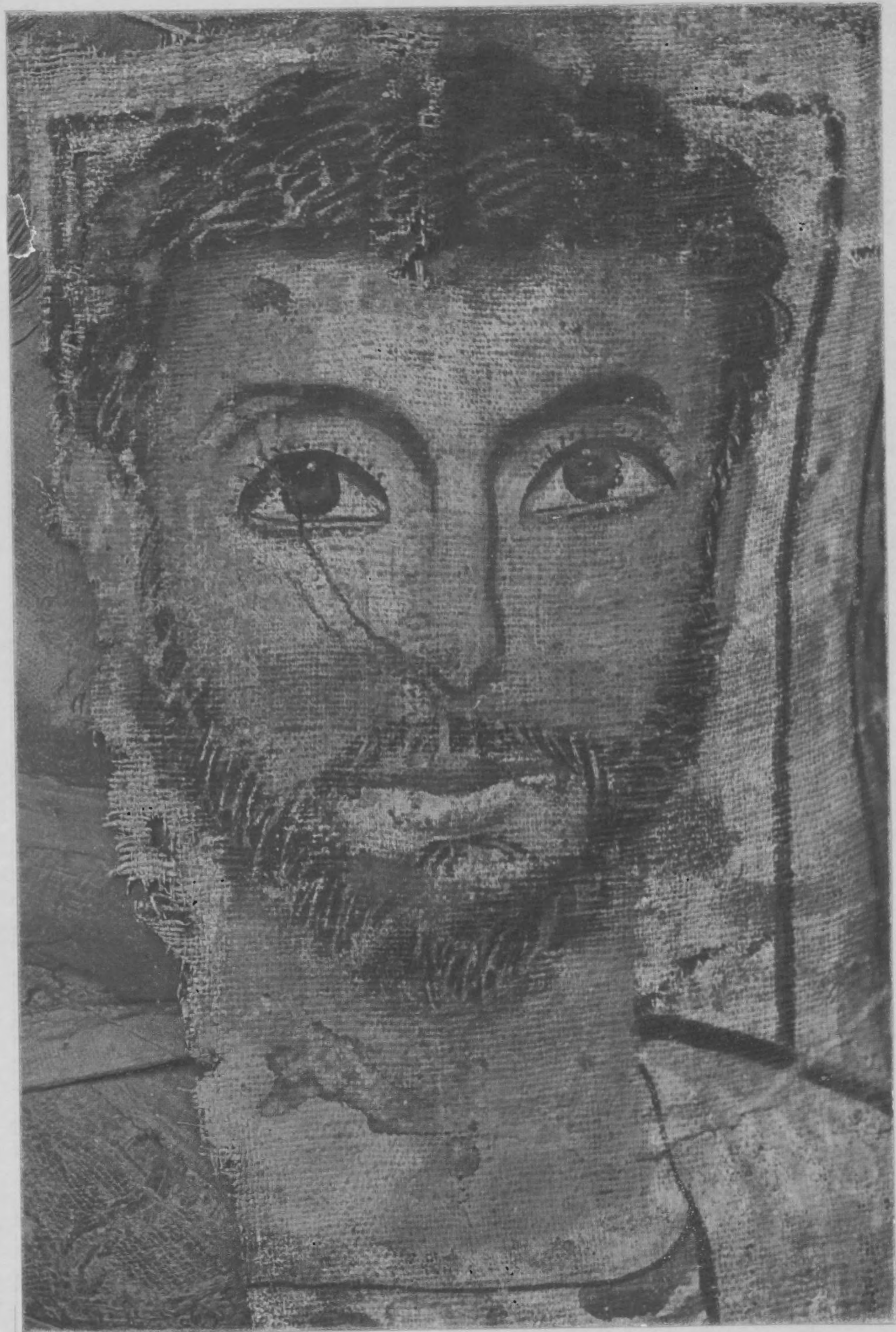
**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

23

1942

(NIEUWE REEKS)

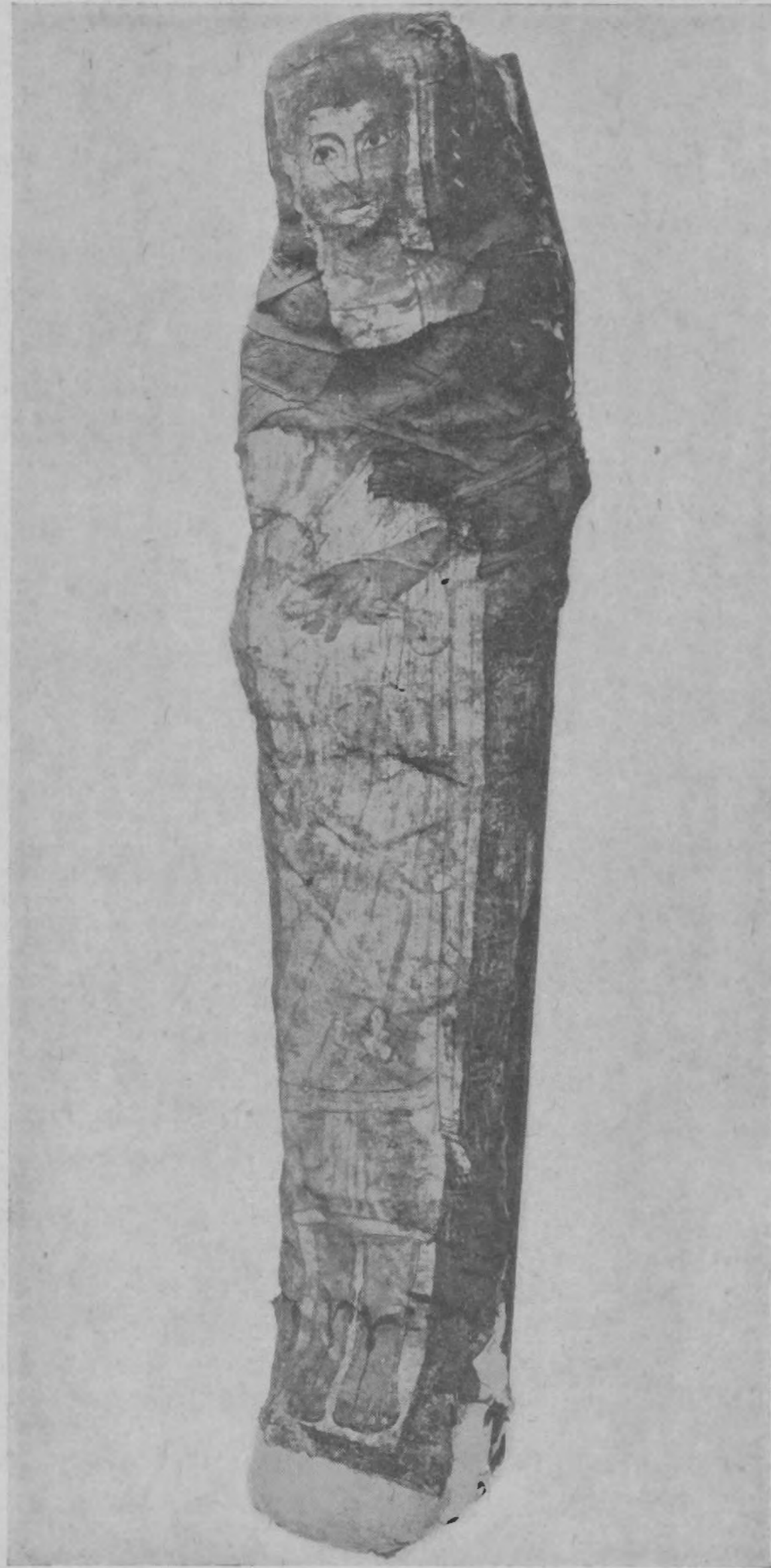
UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN GRIEKSCH-EGYPTISCHE MUMMIE

Voor elken museumambtenaar heeft het een zekere bekoring de wordingsgeschiedenis van de aan zijn zorgen toevertrouwde verzameling en de lotgevallen van de verschillende voorwerpen, waaruit zij bestaat, alvorens zij het blijvend bezit van zijn museum werden, na te gaan. Dit geldt wel in sterke mate, waar het betreft den eersten tijd van het ontstaan der verzameling en de voorwerpen, die als haar grondslag beschouwd kunnen worden.

De grondslag der Egyptische verzameling te Leiden werd in de jaren 1826-1828 gelegd door den eersten directeur van het Rijksmuseum van Oudheden prof. dr. C. J. C. REUVENS, door den aankoop van enkele bekende buitenlandsche collecties, waarvan wel de voornaamste was die van den Zweedschen consul te Alexandrië, J. D'ANASTASY¹⁾. Het museum bezit van deze collectie nog een uitvoerigen catalogus, maar deze deelt ons niets mede omtrent haar ontstaan en slechts zeer weinig omtrent de vindplaatsen der tot haar behorende voorwerpen. Een enkele maal kan, met behulp van de oudere Egyptologische literatuur en van berichtgevers uit den oudsten tijd dezer wetenschap, de sluier opgelicht worden, die over een en ander ligt uitgespreid. Zoo schrijft de Nederlandsche luitenant-kolonel J. E. HUMBERT, die te Livorno in opdracht der regeering deze collectie met het oog op een aankoop bezichtigde en daarover een enthousiast rapport uitbracht, o.a.: „Elle est le grand et beau, mais long et pénible résultat de 16 an-

1) Vergelijk mijn artikel in: Het eeuwfeest der Egyptische Verzameling te Leiden, in Vragen van den Dag, 42e jaargang, Octoberaflevering, en: REUVENS' overlijden na honderd jaar herdacht, in Historia, 1e jaargang, no. 10.

Afb. 1

nées de recherches et de fouilles, faites principalement dans la haute Egypte". Wij worden hierdoor niet veel wijzer, en vooral, wanneer wij daarbij nog bedenken, van welken aard deze recherches en fouilles waren, kunnen wij weinig hoop koesteren nog eens volledig ingelicht te worden omtrent het ontstaan dezer belangrijke collectie. Immers van wetenschappelijk onderzoek was toen nog geen sprake; de opgravingen in Egypte droegen toen algemeen het karakter van leegrooven en uitplunderen der vindplaatsen.

Er zijn echter enkele lichtpunten. Eén daarvan betreft de vondst van een aantal voorwerpen uit den Grieksch-Romeinschen tijd, voornamelijk een houten mummiekist met bijbehorende mummie, mummiekleed en lijkpapyrus van een meisje, genaamd Sensaos, en de hier besproken mummie van een onbekenden man, alle afkomstig uit het graf van den archont Soter, dat in den winter van 1819/1820 te Thebe ontdekt en uitgeplunderd is. Aangezien elders in dit tijdschrift (zie het artikel van B. H. STRICKER, De lijkpapyrus van Sensaos) uitvoerig gesproken wordt over deze ontdekking en over de lotgevallen der daarbij gevonden voorwerpen, zal daarop hier niet nader worden ingegaan²⁾. De tot deze vondst behorende mummie van een onbekenden man is echter van zoo groot belang, dat zij een afzonderlijke bespreking en publicatie waard is. Zij is met de verzameling van J. D'ANASTASY in 1828 eigendom geworden van het Rijksmuseum van Oudheden, doch nog nooit gepubliceerd.

In den catalogus van J. D'ANASTASY draagt zij het nummer AMM 9 en wordt daarin aldus beschreven: „Momie gréco-égyptienne d'homme. Corps sans caisse embaumé sur une longue planche de sycomore, sans bandelettes avec de la toile plâtrée et peinte par dessus, sur la toile de la tête est le portrait du mort avec barbe et moustaches, mains et pieds chaussées, peints aussi et presque méconnaissables. Tout autour divers ornemens

2) Men vindt al de gegevens over deze vondst bijeen in het werk van C. J. C. REUVENS, Lettres à M. LETRONNE, Leyde, 1830, Deuxième lettre, Art. II. Momie grecque, p. 33-57.

peints. Placée dans une caisse ordinaire. Longueur 70, largeur 16.”

C. LEEMANS vermeldt haar in zijn Description raisonnée van 1840 onder M. 77, p. 191 aldus: „Momie d'homme, enveloppée dans ses bandages et couverte d'un linceul, qui nous offre en grandeur naturelle l'image d'un homme avec barbe et moustaches, revêtu d'une longue tunique, et paré de divers ornemens, avec la main droite sur la poitrine, la gauche sur le ventre, et des sandales aux pieds.”³⁾

Eindelijk komt zij in den catalogus van de Egyptische afdeeling van dr. P. A. A. BOESER, van 1907, voor op blz. 192 onder E. XLIII. 32: „Mummie met een linnen laken, waarop de overledene is geschilderd. Aan beide zijden dezer afbeelding figuren, die beschadigd zijn. Volgens prof. REUVENS misschien uit hetzelfde graf als no. 33” (d.i. de mummie van Sensaos).

Deze laatste opmerking heeft betrekking op hetgeen REUVENS daaromtrent mededeelt in zijn Lettres à M. LETRONNE, Leide, 1830, Deuxième lettre, p. 44: „Avant de passer à l'énumération des dépouilles de momies que des indices certains ou des témoignages formels font reconnaître comme appartenant aux individus renfermés dans ce tombeau commun (d.i. het graf van Soter), il convient de mentionner une momie du musée de Leide, qui pourrait bien avoir fait partie de la même collection, quoiqu' aucun témoignage écrit ne la rapporte à cette commune origine. C'est une momie sans caisse (No. 9 des momies D'ANASTASY), enveloppée d'une toile, dont le dessus est plâtré et peint à l'effigie du défunt, laquelle représente un homme barbu, vêtu, à ce qu'il paraît du pallium grec, et portant des anneaux aux doigts. Cette momie offre le plus de vraisemblance d'avoir fait partie du même tombeau qui contenait celle de Sensaos; d'abord parce que, dans le catalogue de M. D'ANASTASY, elle est placée immédiatement après celle-ci, et qu'il paraît que bien souvent dans ce catalogue

3) C. LEEMANS, Description raisonnée des monumens égyptiens du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide. 1840.

les objets de même nature reçus ensemble ont été décrits conjointement; en second lieu, parce que la peinture du défunt ressemble beaucoup au faire de la peinture qu'on voit sur la toile et les portraits du musée Charles X, qui je décrirai bientôt."

Verder is over deze mummie nooit iets gepubliceerd. En toch is zij waard, dat er meer aandacht aan haar geschonken wordt. In de eerste plaats om haar zelf. Helaas is haar conservatietoestand zeer slecht, maar overigens vertoont zij zooveel merkwaardigheden, dat zij wel tot de belangrijkste stukken der Egyptische collectie van het museum gerekend kan worden. Zij is lang 175 cm, en breed 38½ cm, en gewikkeld in een groot linnen laken, dat erg beschadigd is, waarop een afbeelding van den overledene geschilderd is in kleuren, die oorspronkelijk zeer hel geweest moeten zijn, doch die thans sterk verbleekt zijn (afb. 1). Het portret van het gelaat van den overledene is hier direct op het linnen aangebracht, in afwijking van de van het midden der eerste eeuw na Chr. af tot aan het midden der derde eeuw na Chr. heerschende gewoonte om deze portretten in stuc of op hout geschilderd op de mummie aan te brengen⁴). Het stelt een man voor in de kracht van het leven met weelderig hoofdhaar, baard en knevel en is bijzonder goed afgewerkt. Het kan op één lijn gesteld worden met de beste, op hout geschilderde mummieportretten en heeft artistieke waarde. Het maakt den indruk van getrouwe en karakteristieke gelijkenis met het beeld van den overledene, en het leek ons daarom de moeite en de kosten waard er hier een reproductie in kleuren van te geven. Overigens is de overledene voorgesteld, gekleed in een lange, geplooiden tunica, waaruit alleen de armen en de voeten te voorschijn ko-

men. De rechterhand is opgeheven en rust op de borst, de linkerhand rust op den buik. Aan enkele vingers draagt de overledene ringen, in de linkerhand houdt hij een niet nader te herkennen voorwerp; aan de voeten draagt hij sandalen. De huidkleur is rood, de kleur van de tunica geel, die der sandalen zwart, de achtergrond der afbeelding is geel; de geheele voorstelling is gevat in een zwarte, rechthoekige omlijsting. Zoowel op de rechter- als op de linkerzijde komt een reeks van verschillende geel gekleurde ornamenten voor, op een rooden achtergrond. De bovenste en onderste daarvan zijn niet meer te herkennen wegens ernstige beschadiging. Daartusschen in bevinden zich: een slang, een sperwer en de kroon van Opper- en Neder-Egypte, alle drie op voetstukken. De ordinaire kist, waarin deze mummie volgens d'ANASTASY lag, behoorde oorspronkelijk niet daarbij en is sindsdien verdwenen.

In de tweede plaats is deze mummie de aandacht waard, omdat zij deel uitmaakt van een bekende grafvondst. Immers, het door REUVENS uitgesproken, hierboven vermelde vermoeden, dat zij uit hetzelfde graf afkomstig is, als de mummie van Sensaos, en dat wij dus in dezen onbekenden man een lid der familie van den archont Soter voor ons hebben, kunnen wij wel als zekerheid aannemen⁵). Beide mummies zijn door den Piemonteessen reiziger Lebolo in een graf bij Thebe ontdekt en behooren tot één Grieksche familie, die zich in Egypte gevestigd had en wier hoofd was deze archont Soter Cornelius Pollius; zijn kinderen waren Heraclius Soter, Petemephis en Sensaos. Deze leefden allen onder keizer Trajanus; immers blijkt een Grieksche inscriptie, gevonden bij de mummie van Sensaos, stierf zij op 16-jarigen leeftijd in 109 na Chr., d.i. het twaalfde regeeringsjaar van Trajanus. Hierdoor is het mogelijk het mummieportret van den onbekenden man te dateeren; het stamt uit het begin der tweede eeuw n. Chr. en dit is weer van belang voor de dateering der andere mum-

4) Zie mijn artikel: Het Egyptische Mummieportret, in Elsevier's Maandschrift, 43ste jaargang, no. 7, Juli 1933, blz. 15-19. Een dergelijke mummie met op linnen geschilderd portret komt ook in het museum te Kopenhagen voor (M. MOGENSEN, La glyptothèque Ny Carlsberg, la collection égyptienne, 1930, p. 244, no. A. 591); zie ook: A catalogue of the Egyptian Antiquities in the possession of F. G. HILTON PRICE, London, 1897, pl. 8, no. 49.

5) Göttingische Gelehrte Anzeigen, 56. Stück, 9 April 1831, S. 556-557.

mieportretten, welke denzelfden stijl vertoonen ⁶⁾).

De inhoud van het graf van dezen Soter is over verschillende Europeesche musea verspreid. Een gedeelte daarvan, bestaande hoofdzakelijk uit twee rechthoekige, gewelfde mummiekisten, één van Soter en één van een familielid van hem, Cleopatra Candace, benevens de mummie van deze laatste, een elfjarig meisje, be-

6) Verg. dr. H. DRERUP, Die Datierung der Mumienporträts, Paderborn, 1933 (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XIX. Band, 1. Heft).

vindt zich in het Britsch Museum te Londen ⁷⁾, andere gedeelten zijn in het Louvre te Parijs en in de musea te Berlijn ⁸⁾.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

7) A Guide to the first, second and third Egyptian rooms, London, 1924, p. 126, 129; EDWARDS, A handbook to the Egyptian mummies and coffins in the British Museum, 1938, p. 58, 59 no. 6705 en 6706.

8) Musée du Louvre, catalogue des manuscrits égyptiens, par TH. DÉVERIA, Paris, 1872, p. 163, V. 48; Königliche Museen zu Berlin, Ausführliches Verzeichniss, 1894, S. 276, no. 504 en 505.

EIN TORSO VON RAMSES VI

Die auf den Tod von Ramses III. (1168 v. Chr.) folgende Periode ist in der ägyptischen Geschichte eine Zeit allmählichen Verfalls. Freute das Reich sich in der Zeit von Ramses III. noch einer gewissen Blüte, seine Nachfolger, eine Reihe von neun unbedeutenden Königen, alle wahrscheinlich Söhne von ihm, folgten einander rasch nach und waren nicht imstande, die gesetzmässige Gewalt aufrecht zu erhalten ¹⁾. Obwohl sie alle den namen „Ramses“ führten (Ramses IV.-XII. 1168-1090 v. Chr.) glichen sie bei weitem nicht ihren berühmten Vorgängern und Namensgenossen Ramses II. und III. Unter der Herrschaft dieser Ramessiden ging innerhalb einiger Jahrzehnte die Macht der ägyptischen Könige fast völlig verloren. Es trat ein Zustand völliger Unordnung ein, und während die Macht des Königs mehr und mehr schwand, wurde die Stellung des Hohenpriesters von Amon in Theben stets mächtiger, bis endlich, beim Tode des letzten ägyptischen Königs dieses Geschlechts, Ram-

1) G. STEINDORFF, Die Kunst der Ägypter, 1928, S. 103: „Seine schwächlichen Nachfolger Ramses IV.-XII. (Ramessiden) kommen mehr und mehr in die Hand der Amonpriester“. SCHAEFER-ANDRAE, Die Kunst des alten Orients, 1925, S. 108: „Die letzten neun Ramessiden sind mehr oder weniger Puppen in den Händen der immer mächtiger gewordenen Amonpriester gewesen“. BREASTED-RANKE, Geschichte Ägyptens, 1936, S. 271-277; EDUARD MEYER, Geschichte des Altertums II, 1, 1928 S. 604.

ses' XII., Heri-hor, der damalige Hohepriester des Amon den letzten Stoss zubrachte, die Dynastie entthronte und sich selbst als König Ober- und Unterägyptens krönte.

Wieweit der Verfall in dieser Ramessidenzeit schon vorgeschritten war, ersieht man deutlich daraus, dass aus dieser Zeit nur sehr wenig Denkmäler ihren Weg zu uns gefunden haben. An das Errichten grosser Bauwerke konnte nicht mehr gedacht werden; aber auch Kunstwerke kleineren Formats, die dieser Periode mit Sicherheit zugeschrieben werden können, sind selten. Es braucht darum nicht Wunder zu nehmen, dass diese Zeit in den verschiedenen Handbüchern nur sehr flüchtig behandelt wird ²⁾.

Mit Rücksicht hierauf verdient es unsere Aufmerksamkeit, dass diese Periode doch einige sehr gute Bildhauerarbeiten aufzuweisen hat, die gewiss wert sind beschrieben zu werden. Besonders hervorragend sind zwei Statuen von Ramses VI., eine aus grauem Granit (74 cm hoch), die andere aus grünem Schiefer (92 cm hoch); beide stammen aus Karnak und werden jetzt im Mu-

2) G. STEINDORFF, Die Kunst der Ägypter, 1928, S. 45 und 78; A. SCHARFF in Handbuch der Archäologie, Erster Textband, 1939, S. 606; Chr. Boreux, L'art égyptien, 1926, S. 38; MASPÉRO-RUSCH, Geschichte der Kunst in Ägypten, 1925, S. 195-196.

Abb. 2.

seum³⁾ zu Kairo aufgehoben. Die erste stellt

3) Cat. gen. des antiq. égypt. du musée du Caire, G. LEGRAIN, statues et statuettes de rois et de particuliers, Tome second, 1909, no. 42152 en 42153, p. 17-20, Pl. XV und XVI; SCHAEFER-ANDRAE, Die Kunst des

die bekannte Gruppe dar eines Königs in schrei-

alten Orients, 1925, S. 342, 2; BREASTED-RANKE: Geschichte Ägyptens, 1936, Taf. 162. Rec. de Travaux Vol. XXVII, 1905 p. 71.

Abb. 3

tender Haltung, als Sieger, der in der rechten Hand ein Beil hält, während er mit der linken einen gefangenen Libyer dem Gott Amon zu-

führt; zwischen diesen beiden Figuren bewegt sich ein Löwe. Der König lehnt an einen Pfeiler, worauf ein Geier sich niedergelassen hat, der

schützend seine Flügel über den König ausbreitet. Betreffs dieser Gruppe bemerkt LEGRAIN: „Cette statue est fort intéressante, car elle sort entièrement des conventions ordinaires de l'art égyptien. Le sculpteur a cherché à rendre le mouvement et la vie et y a réussi“. Die zweite Statue stellt den König ebenfalls schreitend dar, mit beiden Händen eine auf einem Sockel ruhende Statuette des Gottes Amon haltend; von ihr sagt LEGRAIN: „Au milieu de la décadence de l'art ramesside les statues de Ramses VI sont dignes de remarquer. Celle-ci n'est point parfaite en tous points, mais au point de vue conventionnel, c'est presque un chef d'oeuvre. C'est une oeuvre singulière, marquant une étape de l'art égyptien“. Diese Anerkennung der Kunst aus der Zeit von Ramses VI. findet man auch bei anderen Ägyptologen (Maspéro, Scharff u.a.). Und dies mit Recht. Denn der Stil dieser Skulpturen ist oft hervorragend und die Ausführung sehr gut. SCHARFF z.B. sagt darüber: „Wir sehen also, dass sich die Kunst des Neuen Reiches bis weit in die 20. Dynastie hinein auf sehr beachtlicher Höhe gehalten hat“. 4)

Dasselbe kann man auch beobachten bei dem Fragment einer Statue von Ramses VI., welche das Rijksmuseum van Oudheden in Leiden im vorigen Jahr im Kunsthandel erworben hat. Wann und wo diese Figur gefunden worden ist, darüber ist uns nichts bekannt. Es ist eine graue Granitstatue, die ursprünglich den König in schreitender Haltung, an einen viereckigen Pfeiler gelehnt, darstellte; der Kopf und beide Beine fehlen jetzt, nur ein kleiner Teil des linken Beines ist noch bewahrt geblieben (Abb. 2 und 3); in seinen beiden Händen hält er einen runden Stab. Dieses Fragment ist 60 cm hoch, die Breite bei den Schultern beträgt 28 cm. der Abstand zwischen Säule und Stab 42 cm. Der obere Teil der Säule und die Spitze des Stabes sind abgebrochen, sodass nicht mehr zu sehen ist, womit diese gekrönt waren. Auch der Daumen der linken Hand fehlt, während ein Teil des Bartes er-

halten geblieben ist. Der König ist bekleidet mit dem grossen, in Falten gelegten Rock mit dreieckigem, vorstehendem Schurz. Um der Statue mehr Festigkeit zu verleihen, hat der Bildhauer den Stein zwischen den beiden Armen nicht weggebrochen. Obwohl schwer beschädigt, beweist doch auch dieses Fragment, dass während der

Abb. 4

20. Dynastie noch sehr gute Kunstwerke zustande gebracht worden sind; vor allem ist die Ausführung der Arme und Schultern hervorragend.

Vorne auf dem Stab und auf der Hinterseite der Säule kommen hieroglyphische Inschriften vor, die die Titel und den Namen des Königs 5)

5) Vergl. für die Titel und den Namen dieses Königs auch: LEPSIUS, Denkmäler III, 224 d; E. A. W. BUDGE, The book of the kings of Egypt. Vol. II, 1908, p. 11-13.

4) in: Handbuch der Archäologie, Erster Textband, 1939, S. 606.

enthalten. Die erste lautet: „ntr nfr. s3 Imn ndtj k3 n w3š-t nšwt bjtj nb t3wi Meri-Amon-Re nb m3t“, d.h. „der schöne Gott, Sohn des Amon, Retter, Stier von Theben, König Ober- und Unterägyptens, Herr der beiden Länder, Geliebter des Amon-Re, Herr der Wahrheit“ (Abb. 4); die zweite lautet: „w3r hps hd hfnw hr-nub w3r rnptw mj R^c itj nb hb sd m^ck km-t“, d.h. „Erhaben durch Kraft des Armes (oder durch sein Schlachtschwert), der Hunderttausende besiegt, goldener Horus, kräftig von

merkwürdige Darstellungen enthält⁸⁾. Das Rijksmuseum van Oudheden in Leiden hat in seinem Besitz einen Streifen gepressten Leders, so wie diese auf den Mumienbinden befestigt wurden, mit einer Abbildung von Ramses VI., der Isis ein Opfer bringt⁹⁾. NAVILLE erwähnt noch einen Oberteil einer Stehfigur aus rotem Granit, mit der Doppelkrone, den unteren Teil einer Sitzfigur aus schwarzem Granit und einen Sockel einer Statue aus rotem Kalkstein, alle versehen mit dem Namen Ramses VI. und gefun-

Abb. 5.

Jahren wie Re, König, Herr der sed-Feste, Beschützer Ägyptens“ (Abb. 4).

Sonsthin sind wenig Monumente von Ramses VI. bekannt. Legrain⁶⁾ bezeichnet ihn als „ce souverain obscur“. Eine Liste von Monumenten aus seiner Zeit gibt Flinders Petrie⁷⁾. Das wichtigste unter ihnen ist das Felsengrab des Stadthalters von Nubien, Pennut, in der Nähe von Anibe in Nubien, bei Ibrim, das ganz

den in Bubastis, weiter eine Platte aus Stein, aus einem Grabe, das in Benha gefunden wurde, stammend, ebenfalls mit dem Namen dieses Königs versehen¹⁰⁾. Weiter kommt sein Name vor auf einem Obelisk in Karnak, einem der beiden, die dort von Thutmosis I. errichtet wurden und

6) Receuil de Travaux XXVII 1905, p. 71.

7) Flinders Petrie, A history of Egypt. Vol. III, p. 172-173.

8) BUDGE, A history of Egypt, Vol. V, 1902, p. 191. Flinders Petrie, A history of Egypt, Vol. III, p. 174. LEPSIUS, Denkmäler III 229-232.

9) LEEMANS, Aeg. Mon. II Taf. XXIX 6.

10) NAVILLE, Bubastis, 1891, S. 46, Taf. XXV A. XXXVIII und XVI. Flinders Petrie, A history of Egypt, T. III p. 172-176, Fig. 72.

der jetzt noch aufrecht dasteht¹¹⁾. Dies letzte scheint darauf zu weisen, dass Ramses VI in Theben kleine Ausbesserungen an diesem Tempel hat vornehmen lassen, aber wirklich grosse Bauwerke hat er nicht zustande gebracht.

Das grösste Unternehmen seiner Zeit war die Anlage seines Grabes um 1150 v. Chr. in dem Königstal in der Nähe des Grabes von Tutanchamun. Anfangs war es für Ramses V. bestimmt gewesen, aber Ramses VI. eignete sich dies zu und liess es vergrössern. Bei Lepsius trägt es die Nummer 9. Die Wände sind versehen mit Vorstellungen und Texten, grösstenteils entlehnt aus religiösen Werken, die in dieser Periode allgemein beliebt waren: das Buch der Pforte der Unterwelt und Am-Duat. Sehr interessant sind die Sternentafeln, die auf den Wänden vorkommen sowie die astronomischen Darstellungen, welche sich auf der gewölbten Decke der Sarkophagkammer befinden¹²⁾. In der Nähe dieser Sternentafeln sieht man die Darstellung des Sonnenbootes, das über den Rücken des Aker fährt, dieses Gottes mit den zwei Menschenköpfen, welcher die Verkörperung ist des Durchganges durch die Erde oder unter derselben in welcher die Sonne abends unterging und morgens aufging¹³⁾. Auch kommen in diesem Grabe einige Porträts des Königs vor, von de-

nen zwei bei CHAMPOLLION¹⁴⁾ abgebildet sind und eins bei ROSELLINI¹⁵⁾ (Abb. 5).

Aus Papyrus Mayer B in Liverpool ergibt sich, dass dieses Grab während der Regierung von Ramses IX. erbrochen und geplündert worden war¹⁶⁾. Wahrscheinlich ist damals auch der Sarkophag des Königs zertrümmert worden. Die Mumie von Ramses VI. ist danach, aus Gründen der Sicherheit in das Grab von Amenhotep II. transportiert worden, welches eines der interessantesten und ältesten Gräber im Königstal ist. Dieses Grab wurde in 1898 von LORET entdeckt; er fand darin die Mumien von Ramses VI. und einigen anderen Königen, welche gleichfalls aus Gründen der Sicherheit aus ihren eigenen Gräbern herausgeholt waren, ebenso wie aus derartigen Gründen die Mumien von Seti I., Ramses II. und anderen Königen nach dem bekannten Aufbewahrungsort in Deir-el-Bahri übergebracht wurden, wo sie im Jahre 1881 entdeckt wurden. LORET traf die Mumie von Ramses VI. an, liegend in einem bemalten, hölzernen Sarg des Re, des ersten Propheten von Amon und Tutmosis III. Sowohl der Sarg wie die Mumie sind jetzt im Museum zu Kairo¹⁷⁾, die Mumie befindet sich in einem derartig schlechten Zustand, dass es noch nicht möglich war, sie näher zu untersuchen.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

11) BUDGE, A history of Egypt, Vol. III, 1902, p. 206.

12) Für eine Beschreibung dieses Grabes siehe: LEFÉBURE, Les hypogées royaux de Thèbes, in: Mémoires de la mission archéologique française au Caire, T. III, 1, 1889 p. 48-80, Taf. 24-54 und BUDGE: A history of Egypt, Vol. V, 1902, p. 190-193.

13) Mission archéologique, T. III, 1, 1889, Taf. 50.

14) Monuments de l'Égypte et de la Nubie, Vol. III, Paris, 1838, Taf. 268, 1-2.

15) I monumenti dell' 'Egitto e delle Nubia, T. I; Mon. storici, Pisa 1832, Taf. VIII, 30.

16) GOODWIN, in Äg. Zeitschr. XII, 1874, S. 62.

17) MASPÉRO-QUIBELL, Guide to the Cairo Museum, 1903, p. 459.

TWEE STEENEN BEELDJES VAN HET MIDDENRIJK

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bezit van ouds een rijke verzameling stèles van het Middenrijk; tot voor kort was echter de beeldhouwkunst er slecht vertegenwoordigd. In de laatste jaren is daarin evenwel gelukkig verandering gekomen. Door eenige geschenken o.a. van het Reuvensfonds (verg. Jaarbericht Ex

Oriente Lux, No. 4, Pl. XVII en No. 5, Pl. XXIX, Leiden 1936-1938) en aankopen uit de voormalige collectie von BISSING bezit het Museum thans een waardevolle collectie steenen beeldjes uit deze periode, waarvan er hier twee nader besproken worden.

Het eerste beeldje (afb. 7a-b) is een geschenk

Afb. 7a

Afb. 7b

van den Heer W. SPIJER te Amsterdam, afkomstig uit den kunsthandel. Het is van donkerbruine steen en stelt een man voor in de gebruikelijke houding staande op een rechthoekig voetstuk; de linkervoet is naar voren geplaatst. Het is 0.13 m hoog, het voetstuk is 0.07 m lang en 0.04 m breed. De man leunt tegen een pijler en draagt op het hoofd een korte pruik, die de ooren gedeeltelijk bedekt. Hij is gekleed in een lang schort; de armen zijn enigszins naar voren

gestrekt langs dit schort; de handen zijn uitgestrekt.

Dit beeldje vertoont een type, dat speciaal in het Middenrijk voorkomt. De platte schedel, de korte breede hals, het lange tot op de borst reikende gewaad zijn karakteristiek voor die periode. Het lichaam is grof bewerkt, maar toch zoo, dat een individueele gestalte aangeduid is. Nieuw is dit verschijnsel, dat de handen niet meer gebald als in het Oude Rijk, maar plat op de

Afb. 8^aAfb. 8^b

hoeken van het gewaad zijn gelegd. Bij deze nieuwe dracht was de oude houding, waarbij de armen tegen de dijbeenen aangelegd werden, ook niet meer mogelijk.

Dit beeldje heeft veel overeenkomst met dat van den stadvorst Tetoe in het Berlijnsche museum (FECHHEIMER, *Kleinplastik der Ägypter*, 1921, Taf. 21) en met het mannenbeeldje in de Glyptothek te München (Breasted-Ranke, *Geschichte Ägyptens*, Taf. 93). Dezelfde houding

van armen en handen kan men ook waarnemen bij grotere beelden van deze periode (verg. Evers, *Staat aus dem Stein*, Taf. 83, 96 en 131).

Het tweede beeldje (afb. 8a-b) werd uit de voormalige verzameling Von Bissing aangekocht. Het is eveneens van harde, donkerbruine steen en stelt een man voor, gezeten op een kubusvormigen zetel, die één geheel vormt met het rechthoekig voetstuk. Het is 0.18 m hoog; het voetstuk is 0.10 m lang en 0,053 m breed. De

man is voorgesteld, gehuld in een met franje versierden mantel, kaalhoofdig en met afstaande ooren; uit den mantel komen alleen de handen te voorschijn. Ook hij leunt tegen een zuil aan. De punt van den neus en een stuk van het linker oor zijn afgebroken. Dit beeldje is reeds eenmaal, hoewel gebrekkig, afgebeeld in: Von Bissing-Bruckmann, *Denkmäler ägyptischer Skulptur* (Text No. 50 Abb. 1).

Ook dit type komt in het Middenrijk meer voor. Het bekendste en misschien wel het beste voorbeeld is het zittende beeld van Chertihotep van harde bruine zandsteen te Berlijn (verg. Fehheimer, *Plastik der Ägypter*, 1920, Taf. 46-48; Breasted-Ranke, *Geschichte Ägyptens*, Taf. 92). De voorgestelde persoon schijnt geheel gehuld te zijn in een nauwsluitend gewaad, dat alleen hoofd, handen en voeten vrijlaat. Een ander voorbeeld hiervan vindt men in Evers, *Staat aus dem Stein* (Taf. 95).

Deze beide beeldjes behooren tot de kunst der twaalfde dynastie, die de eigenlijke bloeiperiode van het Middenrijk omvat. Zij bewijzen, dat toen

technisch weer een meesterschap bereikt werd, dat gelijkwaardig was aan dat van het Oude Rijk. In tegenstelling tot het Oude Rijk zijn in het Middenrijk de koningsbeelden wel zeer overwegend in aantal, terwijl de beelden van particulieren in getal, grootte en beteekenis daarbij wel verre achterstaan. Ook vertoonen de beelden van de twaalfde dynastie meest een opvallende waardigheid, gepaard met ernstige rust, in tegenstelling tot de levendige uitdrukking der beelden van het Oude Rijk. Heel de ernst des tijds spreekt uit deze gezichten, die het glimlachen niet kennen. Zoo vormen beide beeldjes goede voorbeelden van de groep, die door A. Scharff beschreven wordt in zijn *Handbuch der Archäologie* (*Der alte Orient, Ägypten*, S. 546). Zij toonen aan, dat het Middenrijk de overlevering van het Oude Rijk voortzet, zonder eigenlijk iets nieuws te scheppen; opvallend zijn echter wel de portretkoppen dezer periode met een waardige ernstige gelaatsuitdrukking.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

NIEUWE MAGISCHE STÈLES

Bij het naslaan van eenige citaten mocht ik de hand leggen op een oud en zeldzaam werk: A. DE CAYLUS, *Recueil d'Antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques et Romaines*, uitgegeven te

Afb. 9

Parijs, 1761-1767. Het is een platenatlas met begeleidenden tekst, die in zeven deelen een niet onverdienstelijke verzameling antiquiteiten van allerlei soort, geteekend naar den smaak des tijds, aan het publiek toegankelijk maakt. Egypte

is goed voorzien en onder de vele interessante stukken, die hier zijn bijeengebracht, bevinden zich ook vier magische Horus-stèles, die door Dr. VAN WIJNGAARDEN en mij in de Bibliographie van ons artikel „Magische Stèles”, verschenen in de vorige aflevering van dit tijdschrift, over het hoofd zijn gezien¹⁾.

Voor drie dezer stèles kan ik met een verwijzing volstaan, die, afgebeeld op plaat IV van het derde, en die, afgebeeld op de platen XV en XVI van het vierde deel. De eerste daarvan, meer een gesneden steen, dan een eigenlijke stèle, is belangrijk door haar datum; met het amulet University College 135aa is het het eenige door mij teruggevonden exemplaar uit Hellenistischen tijd. De twee andere bieden weinig verrassends, behalve, dat op de stèle van plaat XVI de god als meisje en niet als jongetje staat afgebeeld, wat echter wel op een tekenfout zal berusten.

Een meer uitvoerige bespreking vereischt het exemplaar, afgebeeld op plaat VI van het zevende deel (afb. 9). Het valt namelijk op door zijn frappante gelijkenis met een stuk uit onze verzameling, het nummer A 1054.

Er is geen volledige identiteit. De stèle is iets slanker dan de onze. De god staat niet en face, maar en profil geteekend en heeft de voeten uitgebreid. De groepeerings der schadelijke dieren is anders; de salamander links is vervangen door een schorpioen met twee extra-slangen en de schorpioen rechts ontbreekt. Verder is de leeuw in de rechterhand wat grooter geworden en springt de antilope in de linkerhand op den god toe en niet van hem af.

Maar daarmee is op het stuk van verschil dan

ook alles gezegd. De modellen zijn dezelfde, de voorzijden steken bol naar voren en hierop zijn de figuren in „bas-reliëf saillant” aangebracht. De Beskoppen met hun vierkanten baard konden als het ware uit één vorm gegoten zijn. De zoogdieren, vooral de leeuwen, vertoonen een zelfde snit en de krokodillen, hieronder, op de karakteristieke lage basis, liggen in een houding, die zij op geen van de andere stèles aannemen. Ook in het negatieve is er gelijkenis: de staven, bijna steeds aanwezig, ontbreken en van een hiëroglyphische inscriptie, of zelfs maar van een schijn-inscriptie, is geen spoor te bekennen. De afmetingen komen vrijwel overeen, het eene exemplaar meet 26 cm, het andere 10 duim, 11 lijn. Het gebruikte materiaal is hout, en dit hout is in beide gevallen — een laatste en vermeldenswaardig detail — bedekt met asphalt.

Wij weten natuurlijk veel te weinig van de magische stèles in het algemeen af, om te kunnen zeggen of tusschen beide voorwerpen eenig verband bestaat. Het is mogelijk, dat de stèles niet meer zijn dan twee, overigens geheel van elkander onafhankelijke, voorbeelden van een zelfde techniek. Maar de punten van overeenkomst zijn zoo talrijk, dat de gedachte geoorloofd is, dat wij hier met producten uit een zelfde school, wellicht zelfs met het werk van een zelfden artiest te maken hebben. Een beslissing valt

hier niet te treffen, voorloopig zij slechts de gelijkenis geconstateerd.

De door DE CAYLUS gepubliceerde voorwerpen bevonden zich in het Cabinet des Médailles et Antiques, gevestigd in de Bibliothèque Royale, de latere Bibliothèque Nationale. In 1922 werd het grootste gedeelte dezer verzameling overgedragen aan het Louvre, en aldaar zullen zich de magische stèles thans dan ook bevinden. —

Twee verdere tekortkomingen van ons artikel mogen te dezer plaatse nog gecorrigeerd worden. Een der Berlijnsche exemplaren staat afgebeeld op plaat XXXIII van VON MINUTOLI's „Reise zum Tempel des Jupiter Ammon”, Berlijn 1824; in den tekstband, op blz. 423, noemt VON MINUTOLI ook een door HIRT in 1821 gepubliceerde stèle. In de beschrijving van de stèle A 1051 van onze Collectie hebben wij een argument tot dateering verwaarloosd. De eenig leesbare naam op den rechterzijdant luidt *B3 s.t.t-i.ir.s*, wat een fout zal zijn voor **B3 s.t.t-i.ir-dj.s*. De namen van deze formatie zijn niet ouder dan het late Nieuwe Rijk.

B. H. STRICKER

1) De twee laatstgenoemde afbeeldingen van DE CAYLUS zijn overgenomen door BOUCHARD en GRAVIER, *Monumens Egyptiens*, deel II, Rome 1791, op de platen 6 en 89.

HOOFDARTIKELEN

NIEUWE VONDSTEN TE MIDDELBURG

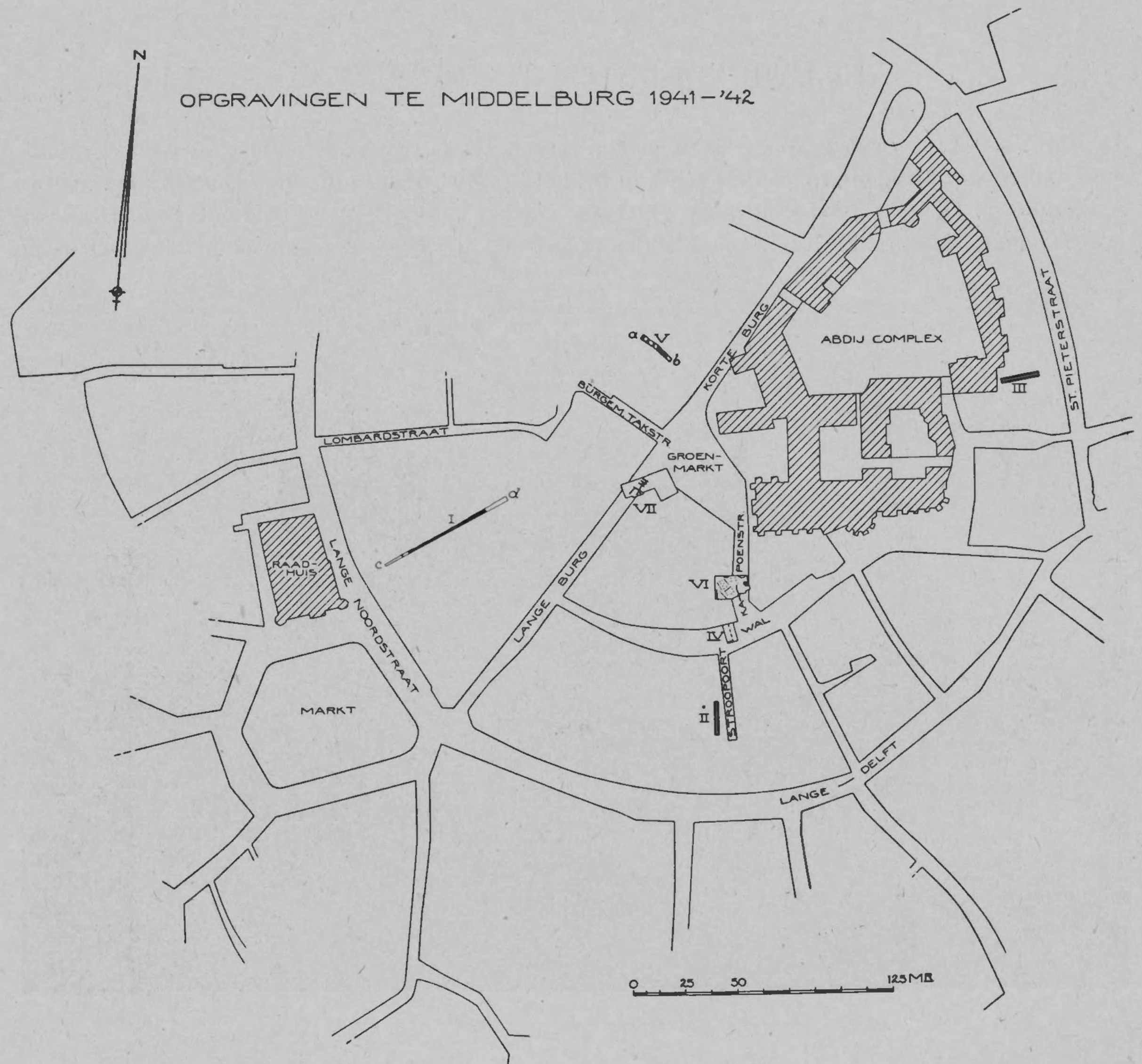
In No. XXII van deze Mededeelingen gaf ik een verslag van ons onderzoek naar den oudsten aanleg van Middelburg. Sedertdien zijn bij het graafwerk voor den bouwput van het nieuwe polderhuis in October 1941 nog meer gegevens aan het licht gekomen. Dadelijk gewaarschuwd door Overste VAN ES kon ik een en ander nog tijdig in oogenschouw nemen. Het betrof de

Afb. 10. Een horde van gevlochten rijshout.

vondst van de resten van twee horden van gevlochten rijshout en van eenige palen, in een smalle, diepe sleuf, gegraven door de voormalige Kapoenstraat (afb. 10). De gelegenheid scheen gunstig om hier nog iets meer van den binnenbouw van den burg te zien te krijgen, dan bij ons onderzoek in 1941 in de diepe, smalle sleuf V. De Algemeen Gevolmachtigde voor den wederopbouw en bouwnijverheid, Ir. RINGERS, was zoo welwillend mijn verzoek, om gedurende de wintermaanden den geheelen bouwput voor het Polderhuis, tot op de diepte, waarop het houtwerk was aangetroffen, d.w.z. bijna 5 m onder het straatoppervlak, door den „Diwemi” in werkverschaffing te mogen laten uitgraven, toe te staan. Door de buitengewoon strenge, langdurige vorst,

kon dit werk pas in het voorjaar van 1942 voltooid worden. Een oppervlak van ongeveer 140 m² was toen tot op een diepte van 125-115 + A.P. uitgegraven. Dit uitgegraven gat lag gedeeltelijk onder, gedeeltelijk naast, de voormalige Kapoenstraat, dicht bij de plaats, op den hoek van deze straat en den wal, waar wij bij het eerste onderzoek gegraven hebben. Op het kaartje afb. 11 is

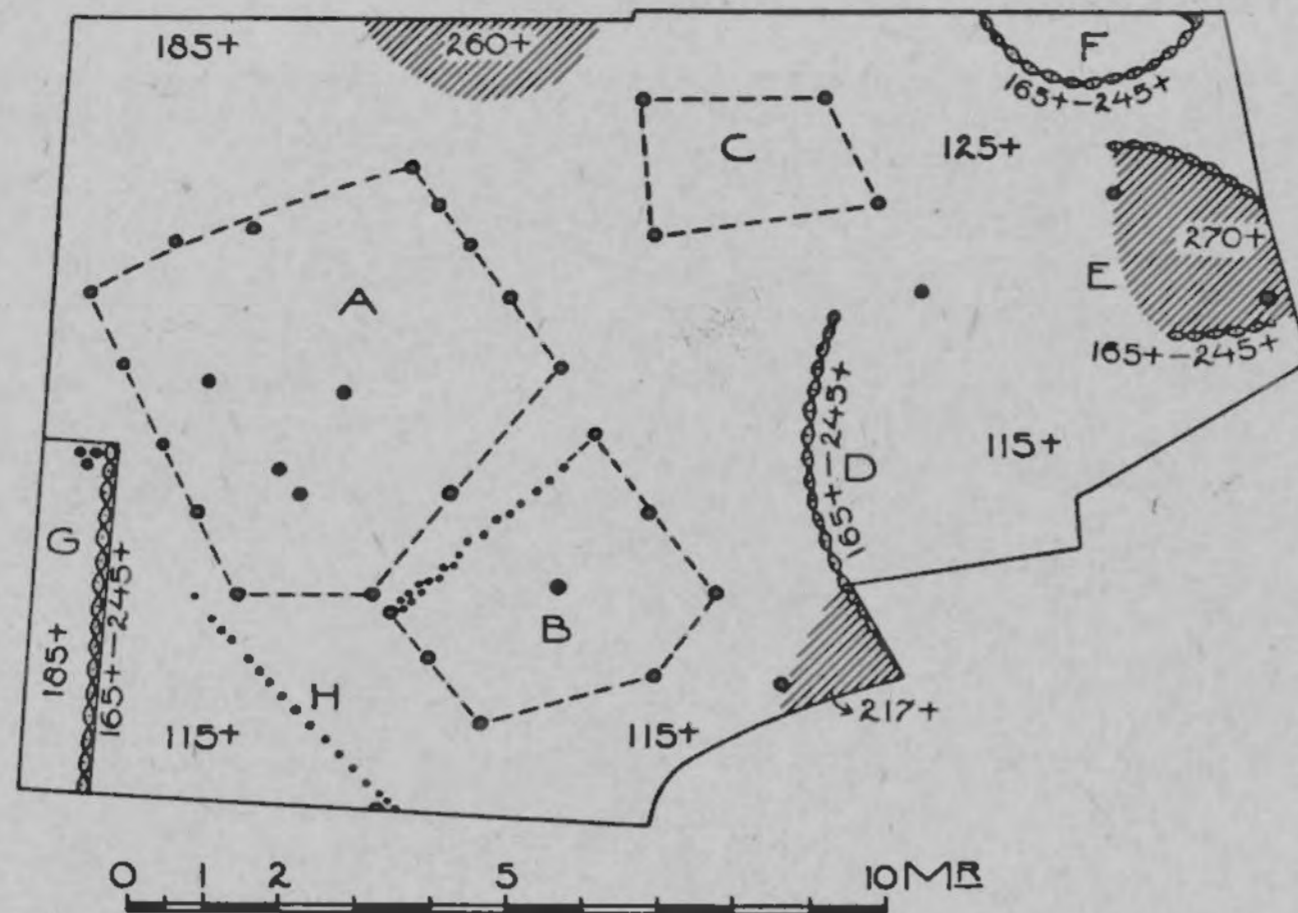
Afb 11

dit gat als No. VI aangegeven. De opzichter der „Diwemi”, de heer ROTTIERS, heeft het gat, met alle gegevens, nauwkeurig opgemeten en in kaart gebracht (afb. 12), waarvoor ik hem hier hartelijk dank zeg. De foto's, afb. 13 van west naar oost en afb. 14 van oost naar west genomen, verduidelijken het beeld.

Wij zien dan in de eerste plaats een aantal palen, waarvan de langste nog tot een lengte van ongeveer een meter bewaard gebleven waren. Deze palen lieten zich met vrij groote zeker-

heid in drie groepen verdeelen, die elk het geraamte van een onregelmatig vierhoekig huis vormden. Binnen den omtrek van het huis A bevond zich nog een viertal palen, waarvan er een ongeveer in het midden stond. Ook in het huis B werd ongeveer in het midden een paal aange-

SLEUF VI

Afb. 12.

troffen. Waarschijnlijk moeten wij ons deze huizen dan ook door tentdaken afgedekt voorstellen, waarvan de zijden op die middenpalen samenkwamen.

In de tweede plaats valt onze aandacht op eenige, nog goed geconserveerde, horden van gevlochten rijshout (D-G). Deze geven ons een indruk van de oorspronkelijke constructie van de wanden der huizen. Weliswaar meen ik in deze horden zelf geen wanden van huizen, doch eerder schuttingen van erven te zien, maar de nog toevallig bewaard gebleven rij dicht naast elkaar staande kleine paaltjes, die de noordwestelijke wand van het huis B schijnt te vormen, wijst er wel op, dat ook de wanden der huizen op deze wijze gebouwd waren. In de rij kleine, dicht opeen staande, paaltjes bij H. zien wij m.i. ook het overblijfsel van een schutting. De wanden van rijshout waren natuurlijk met leem gedicht. Op drie plaatsen (op afb. 12 door arceering aangegeven) werd nog een groote massa van zulk „huttelen” aangetroffen. Dat dit slechts op een hooger niveau dan het houtwerk gevonden werd (vgl. de hoogtematen op afb. 12) is naar mijn meening als volgt te verklaren. Het houtwerk is slechts geconserveerd gebleven zoover als het grondwater reikte. De ongebakken leem der wanden is in het grondwater opgeweekt, alleen boven het niveau van het grondwater konden er resten van bewaard blijven. Het houtwerk van de gevlochten wanden enz. is op dat hoogere niveau in den drogen grond daarentegen geheel vergaan.

Het niveau, tot waarop het gat is uitgegraven, ligt op 115-125 + A.P. De palen reikten op dat niveau nog slechts ongeveer 10-30 cm dieper in den grond. De onderkant der horden reikte tot 165 + A.P. Het niveau van 165 + A.P. zal dus ongeveer gelijk te stellen zijn met het woonvlak in den Karolingischen tijd, want een horde kan uit den aard der zaak niet dieper reiken dan het maaiveld, alleen de palen of stokken, waaromheen zij gevlochten is, gaan dieper den grond in. Dit komt ook geheel overeen met onze waarneming destijds in sleuf V¹⁾, waar de grondsporen der Karolingische huizen zich aftekenden op een niveau van 169 + A.P.

1) Vgl. Med. XXII, afb. 47.

In de onderste grondlaag, tusschen ± 115 en $\pm 200 + A.P.$, werden uitsluitend negende-eeuwsche scherven gevonden en wel van kogelpotten, Pingsdorfer aardewerk en aardewerk met rolstempelversiering (waaronder ook fragmenten van reliefband amforen), wat de hoeveelheid betreft ongeveer in de verhouding 6 : 2 : 1.

Reeds bij de opgraving in het voorjaar van 1941 konden wij een ophooging van het terrein sedert den Karolingischen tijd constateeren van ongeveer 3.50 m. Op ± 1.80 m onder het

Afb. 13. Sleuf VI: Resten van palen en horden, van West naar Oost gezien.

oppervlak van de straat (hier $590 + A.P.$), d.w.z. dus ongeveer op $400 + A.P.$, werden thans middeleeuwsche scherven gevonden. Het waren scherven van kannen met spaarzaam glazuur, fragmenten van het typische vroege, groen geglazuurde aardewerk, dat naar alle waarschijnlijkheid uit Frankrijk geïmporteerd is, laat-Pingsdorfer aardewerk, scherven van kogelpotten en van vroeg steengoed²⁾. Op die diepte, omstreeks 1.80 m onder het niveau van de tegenwoordige straat, kunnen wij ook redelijkerwijze het niveau uit de middeleeuwen verwachten, zoodat voor de ophooging van het terrein na den Karolingischen tijd, op de plaats van sleuf VI althans, een dikte van ongeveer 2.45 m zal moeten worden aangenomen. Toen ik dus in mijn vorige verslag bij de bespreking van sleuf V op blz. 64 opmerkte, dat het terrein *in de middeleeuwen* ongeveer

2) Zie over deze soorten van aardewerk W. C. BRAAT, Funde mittelalterlicher Keramik in Holland und ihre Datierung. Bonner Jahrb. 142 (1937).

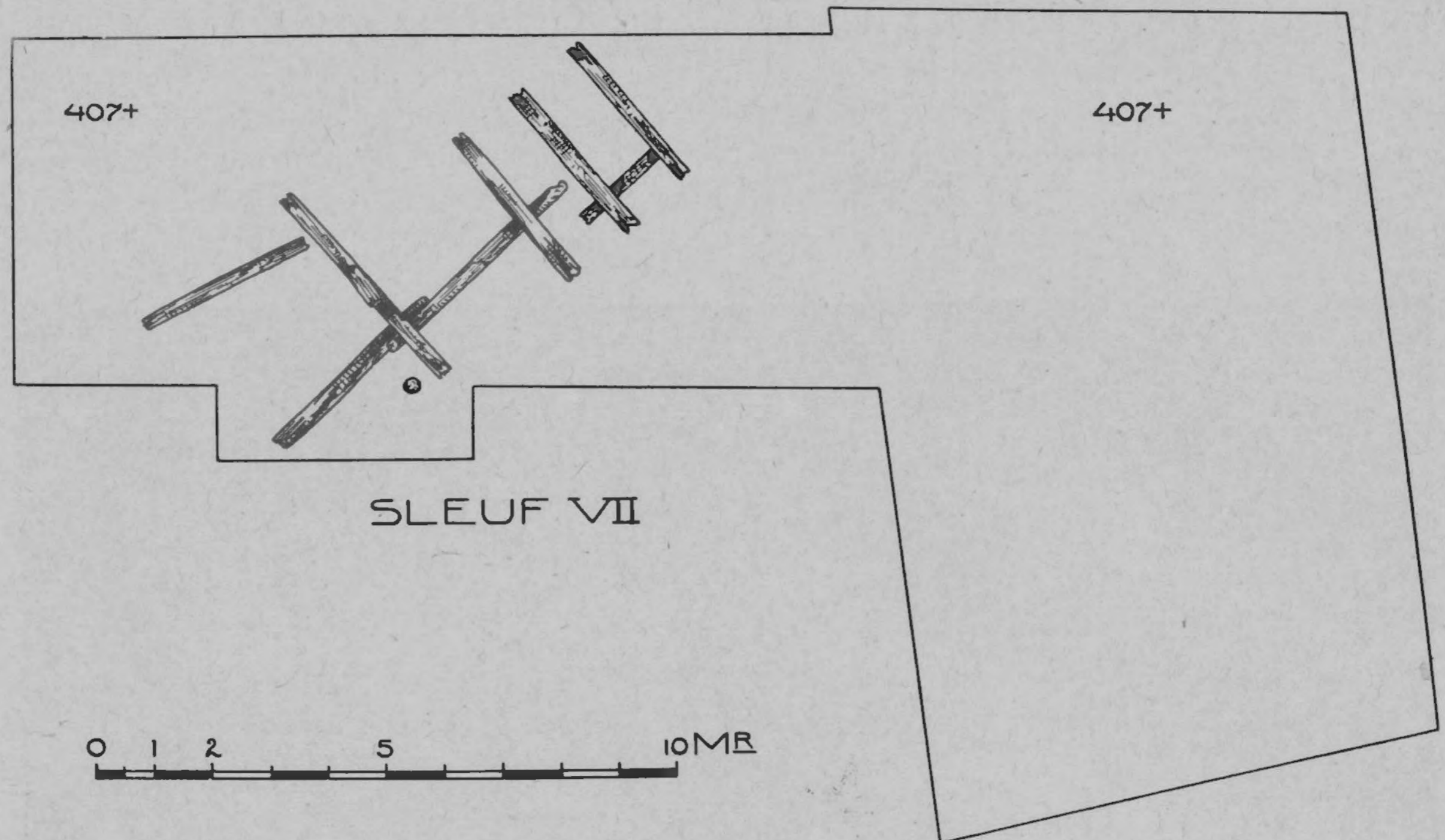
3.50 m was opgehoogd, was dat niet duidelijk uitgedrukt, er had moeten staan: *sedert de middeleeuwen*. De afstand tusschen het maaiveld en het niveau, waarop de Karolingische grondsporen zich aftekenden, was daar precies 3.50 m. Om de dikte van de middeleeuwsche ophooging te vinden moeten wij dit bedrag natuurlijk verminderen met het vermoedelijke niveauverschil tusschen die periode en den tegenwoordigen tijd, dat ter plaatse van sleuf VI nu ongeveer 1.80 m is gebleken te zijn en bij sleuf V wel ongeveer eender zal zijn geweest. De opzettelijke ophooging

Afb. 14. Sleuf VI: Resten van palen en horden, van Oost naar West gezien.

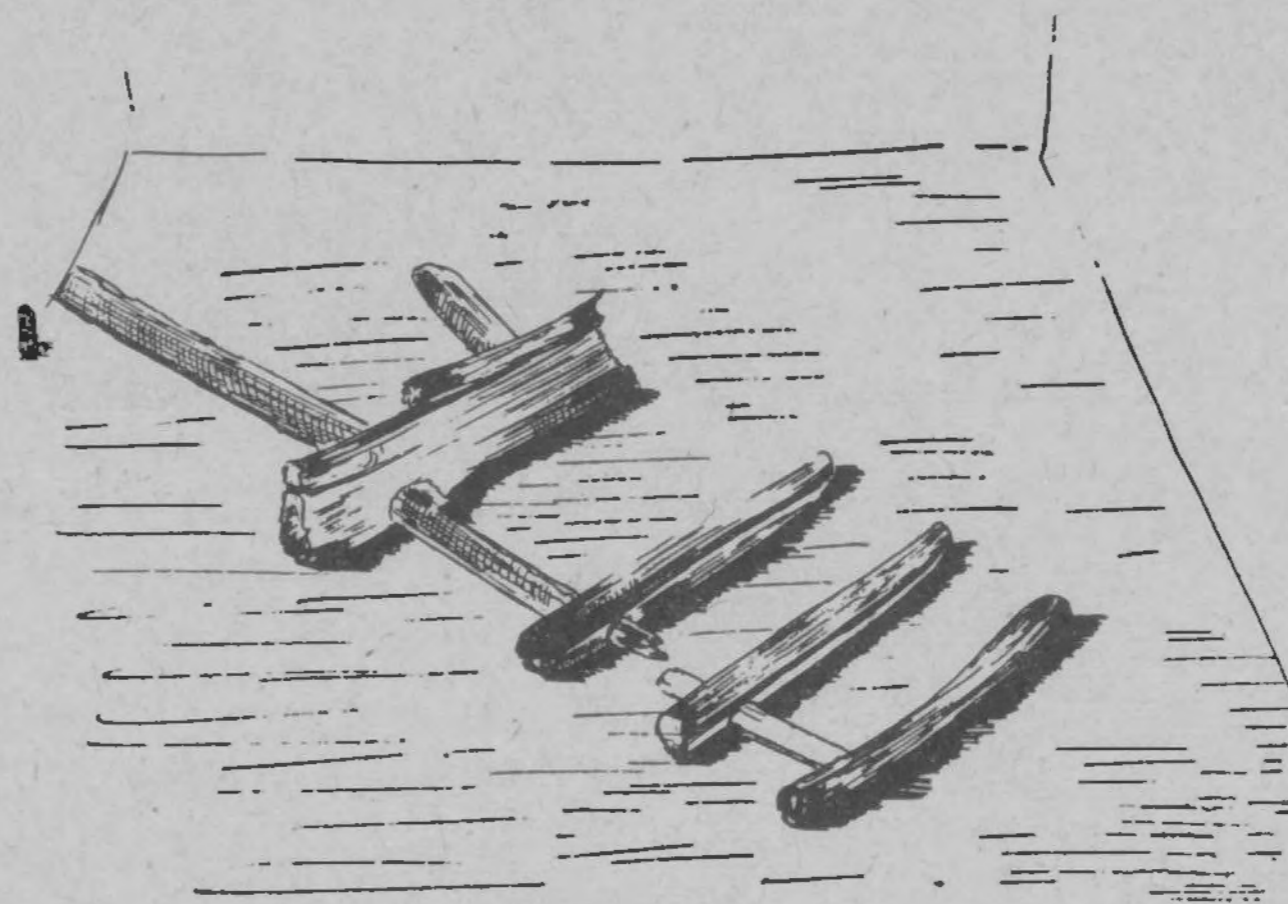
in de middeleeuwen zal ter plaatse van sleuf V dus ongeveer $3.50\text{ m} - 1.80\text{ m} = 1.70\text{ m}$ bedragen hebben, d.w.z. ongeveer 75 cm minder dan ter plaatse van sleuf VI. Wat later in het voorjaar van 1942 werd aan de Groenmarkt op een diepte van $407 + \text{A.P.}$, de diepte dus, waarop wij in sleuf VI ongeveer het middeleeuwsche niveau meenden te kunnen bepalen, liggend houtwerk gevonden, zeer waarschijnlijk overblijfselen van de fundamenteën van een middeleeuwsch huis. Het gat, waar dit houtwerk gevonden werd, is op onze kaart afb. 11 geteekend als sleuf VII. Een opmeting en teekening van de vondst door den heer ROTTIERS geeft afb. 15/16.

Om nu eenigszins nader te bepalen in welken tijd het terrein van den burg is opgehoogd, zijn twee vragen van belang. Ten eerste de juiste dateering van de bovengenoemde soorten van aardewerk en ten tweede de datum van de stichting der abdij. Helaas kunnen wij op geen dezer beide vragen met het noemen van een enkel jaartal antwoorden. Sommige soorten van Romeinsch

Afb. 15.

aardewerk kan men binnen een tijdsbestek van tien à twintig jaar dateeren maar voor middel-eeuwsch aardewerk, waarvoor ons geen namen van pottenbakkers of reeksen van nauwkeurig gedateerde vindplaatsen ten dienste staan, moeten wij steeds een veel ruimere marge aannemen.

Afb. 16.

In het vorige opstel merkte ik reeds op ³⁾, dat ik destijds in het ook hier weer aangehaalde opstel in de Bonner Jahrbücher het zogenaamde aardewerk met spaarzame glazuur, althans wat de vroegste vormen betreft, waarschijnlijk iets te laat gedateerd heb. Ik kwam op grond van

3) t.a.p. blz. 54, noot 3.

vondsten te Souburg tot de conclusie, dat het reeds in de negende eeuw begint op te treden.

De meer ontwikkelde vormen, waarvan thans te Middelburg scherven werden aangetroffen op de laag opgehoogde grond, dateerde ik indertijd op grond van vondsten in de Wieringermeer omstreeks het einde der elfde of het begin der twaalfde eeuw. Die dateering schijnt ook hier in Middelburg bewaarheid te worden, immers, zij stemt volkomen overeen met de vermoedelijke dateering van den oudsten aanleg der abdij. Deze bestond reeds vóór 1128, zij zal dus vermoedelijk in de eerste jaren der twaalfde eeuw zijn gesticht⁴). De alleroudste abdijsgebouwen zullen daar gestaan hebben, waar zich ook nu nog het oudste gedeelte der abdij bevindt (dat echter op zichzelf van veel jongeren datum is) en dit staat gedeeltelijk op de plaats van den oorspronkelijken burgwal, zooals deze geloopt moet hebben, wanneer men zich den ring onder het abdijscomplex doorgetrokken denkt. Dat de wal inderdaad zoo verder geloopt moet hebben bewijst de aanwezigheid van de gracht, die door den heer LABOUCHÈRE volgens zijn mondelinge mededeeling bij een opgraving binnen de tegenwoordige Koorkerk (een vergroting in oostwaartsche richting van een oudere kerk) werd aangetroffen. De heer LABOUCHÈRE vond daar nml. lagen aangevulden grond, waarin men ongetwijfeld de demping van de gracht moet herkennen. Steunend op de globale dateering der aardewerkvondsten, gecombineerd met de, eveneens globale, dateering van de stichting van het klooster, dat in 1128 tot abdij zou worden verheven, krijgen wij nu dus ongeveer de volgende voorstelling. Omstreeks 1100 is men begonnen met den bouw van een klooster binnen het terrein van den oorspronkelijken burg. Dit terrein is daartoe vergroot ten koste van den wal, dien men heeft afgegraven en waarvan men den grond niet, zooals voor de hand zou liggen, gebruikt heeft om de gracht te dempen, maar om het geheele burgerterrein op te hoogen. De gracht heeft men laten bestaan, die is pas veel later dichtgegooid⁵).

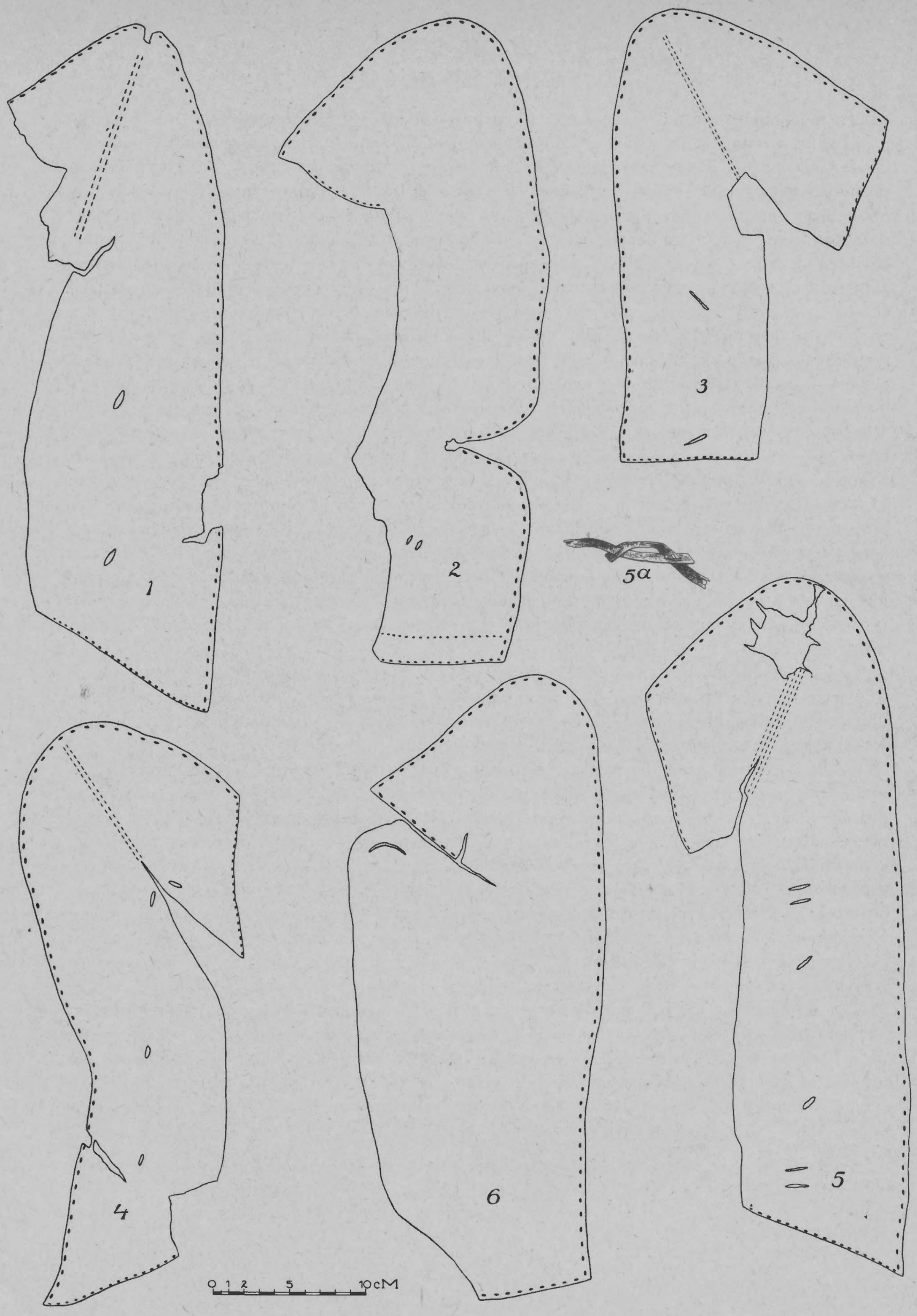
De schervenvondsten, die bij dit nieuwe onderzoek voor den dag gekomen zijn, behoeven wij hier niet nader te bespreken. Wij noemden boven de verschillende soorten reeds op. Afbeeldingen van zulke scherven vindt men in het vorige artikel in Mededeelingen XXII en een bespreking o.a. in het meergemelde artikel in de Bonner Jahrbücher.

Zeer interessant en zeker een nadere beschouwing waard is echter de vondst van een vrij groote massa leerwerk, dat op verschillende diepten boven 200 + A.P. werd aangetroffen en dus blijkbaar met de grondophooging omstreeks 1100 is meegekomen. Bijna al dit leerwerk bleek, nadat het door de goede zorgen van den amanuensis aan het Rijksmuseum van Oudheden, den heer D. VERSLOOT, zorgvuldig was gereinigd en geconserveerd, afkomstig te zijn van schoenen. Van een zestal schoenen was het bovenleer nog bijna volledig bewaard. Deze lappen leer konden weer, in den vorm gebogen, op leesten worden opgesteld. Wij zien op onze afbeeldingen 17 en 18 naast elkaar de papierpatronen, zorgvuldig naar de uitgeslagen lappen geteekend en de weer in den vorm van schoenen gebogen lappen zelf. Van een tiental zolen konden er vier nog met de bijbehorende schoenen gecombineerd worden.

De eerste vraag, die zich aan ons opdringt, is: kunnen wij uit de situatie de dateering van dit leerwerk afleiden? Het is gevonden op een hooger niveau dan de Karolingische scherven, die, zooals wij zagen, niet in hogere lagen voorkwamen dan omstreeks 200 + A.P. De scherven uit omstreeks 1100 werden pas op ongeveer 400 + A.P. aangetroffen. Wij zouden dus oogen-schijnlijk kunnen aannemen, dat het leerwerk jonger is dan de Karolingische periode. In elk

4) Vgl. UNGER, De monumenten van Middelburg, blz. 36.

5) In 1232 bestond zij nog. Zie DOMMISSE, Onderzoek naar de eerste omwalling en omgeving der stad Middelburg. Archief 1904, blz. 10.

Afb. 17

geval echter kunnen wij wel zeggen, dat het niet later in den grond geraakt is dan de scherven van omstreeks 1100 omdat het, gedeeltelijk in elk geval, op grootere diepte werd aangetroffen. De situatie van de stukken leer op verschillende diepten maakt het zoo goed als zeker, dat deze met de grondophooging zijn meegekomen. Daar de grond voor deze ophooging, zooals wij zagen, naar alle waarschijnlijkheid van den wal afkomstig is, kunnen zij dus oorspronkelijk op den wal hebben gelegen of tijdens de ophooging als vuilnis zijn weggeworpen. Zij zouden echter ook in den grond van den wal kunnen hebben gezeten. Hebben zij op den wal gelegen of zijn zij tijdens de ophooging van het burgterrein weggeworpen, dan zou een dateering omstreeks het einde der 11e eeuw het waarschijnlijkst zijn, maar als zij oorspronkelijk in het lichaam van den wal hebben gezeten, dan kunnen zij ook in de 9e eeuw daar reeds in geraakt zijn met den aanleg van den burg. De mogelijkheid echter, dat zij in het lichaam van den wal eenige eeuwen bewaard zouden zijn gebleven, is bijna niet aan te nemen. Veel waarschijnlijker lijkt het mij, dat zij pas met het ophoogen van het burgterrein in den grond zijn geraakt en in den vochtigen grond, waarin ook de gevlochten horden tusschen 165 + A.P. en 245 + A.P. het meer dan duizend jaar hebben uitgehouden, geconserveerd zijn. Op grond van de situatie lijkt mij een dateering van het schoenwerk in den tijd omstreeks 1100 dus verreweg het waarschijnlijkst.

Wij zullen thans de zes, min of meer volledig bewaard gebleven, schoenen (afb. 18 + 19) beschrijven en vervolgens zien of wij in de monumenten of in elders bewaard gebleven exemplaren analogieën kunnen vinden.

Allereerst valt ons op, dat de overblijfselen, hoe fragmentarisch ook voor het meerendeel, alle van afgewerkte schoenen afkomstig schijnen te zijn. De vondst maakt niet den indruk van afval uit een schoenmakerij. Wij zouden in dat geval meer snippers en kennelijk overgeschoten stukjes leer aangetroffen hebben. De resten van stiksel (pikdraad) aan de zolen bewijzen ook, dat zij eens tot afgewerkte schoenen hebben behoord. Het materiaal is rundleer. Alle fragmenten bestaan uit twee op elkaar geplakte lagen leer. In sommige gevallen heeft de lijm zoo goed gehouden, dat het een enkel dik stuk leer lijkt. Bij de meeste stukken echter zijn de lappen gedeeltelijk, bij sommige geheel van elkaar los geraakt. Zooals men aan de patronen op afb. 17 kan zien, is het bovenleer der schoenen steeds aan één stuk gesneden, dat, in den vorm gevouwen, met een enkelen naad opzij werd dichtgenaaid.

No. 1 Rechterschoen. Alleen het bovenleer is bewaard. De binnenste laag leer is gedeeltelijk losgeraakt en zelfs voor een deel verdwenen. Aan den onderkant zijn rondom stikselgaatjes voor het aannaaien der zool. Op de wreef een rij stikselgaatjes, uitsluitend ter versiering. De naad valt aan den binnenwaartschen zijkant. Op zij aan beide kanten een insnijding om een veter door te halen. De veter ging klaarblijkelijk aan de binnenzijde om den hiel, trad door de insnijdingen naar buiten en werd op de wreef dichtgemaakt, waarschijnlijk op de manier als bij No. 5, waar de veter nog bewaard gebleven is. In beide uiteinden van den veter van No. 5 was nml. een insnijding gemaakt en de einden waren door elkaar gestoken. Zij konden op deze wijze aangehaald worden en trokken zichzelf strak (vgl. afb. 17 fig. 5a). Ook een losse veter vertoont deze wijze van snoering. Alle veters bestaan uit twee op elkaar gelijmde strookjes leer.

No. 2 Rechterschoen. Bovenleer en zool zijn bewaard. De naad ligt aan den binnenwaartschen zijkant. Twee rijen stikselgaatjes bewijzen, dat de beide einden dubbel op elkaar genaaid waren. De zool bestaat uit twee op elkaar geplakte lagen, die nog zoo goed vast zitten, dat het een enkel dik stuk leer lijkt. De stikselgaatjes zijn aan den loopkant door de opgeplakte laag bedekt. Het bovenleer is aan de achterzijde driehoekig uitgesneden; de zool, die naar achteren spits toeloopt, was van achteren opgebogen en paste in die driehoekige uitsnijding. Aan den

binnenwaartschen zijkant, vrij dicht onder den bovenrand, zijn twee kleine, horizontale insnijdingen. Waarvoor deze dienden is mij niet duidelijk. Zij kunnen niet gediend hebben voor een veter om den schoen dicht te binden, want dan zouden zij in vertikalen stand zijn aangebracht. Een binding zou trouwens voor dezen zeer gesloten schoen niet noodig zijn. Wellicht voor een gesp of een riempje om de broek aan den schoen te bevestigen?

No. 3 Linker-kinderschoen, geheel van hetzelfde model als No. 1. De naad zit aan den

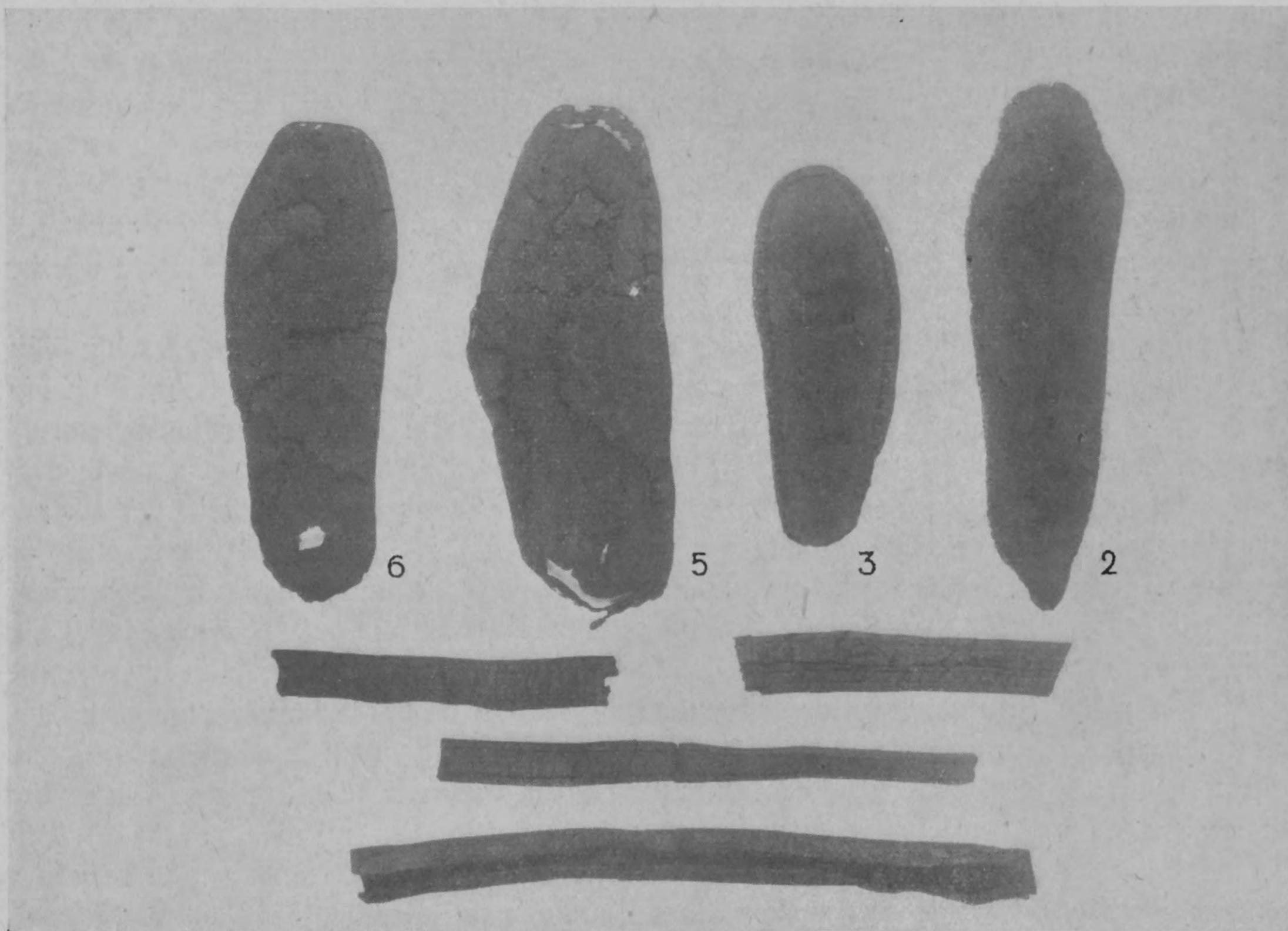

Afb. 18. Middeleeuwsche schoenen, gevonden bij de opgravingen te Middelburg.

binnenwaartschen zijkant. De insnijdingen voor den veter aan beide kanten en de stikselgaatjes op de wreef zijn als bij No. 1. Een toevallige insnijding in het leer aan den binnenwaartschen zijkant was dichtgenaaid, het stiksel echter vergaan. De zool is bewaard. Het is een binnenzool, de opgelijmde buitenzool is verdwenen. Het pikdraad is in alle stikselgaatjes van de zool nog aanwezig.

No. 4 Linkerschoen. Alleen het bovenleer is bewaard. De naad zit aan den binnenwaartschen zijkant en verloopt schuin inplaats van bijna vertikaal als bij de andere exemplaren. Langs de sierstikselgaatjes op de wreef is het leer over eenigen afstand opengescheurd. Boven op de

wreef is aan beide zijden een insnijding, waardoor nog een veter steekt waarin een knoop gelegd is. Aan de achterzijde bevindt zich bij den hiel aan beide kanten eveneens een kleine insnijding. Deze laatste insnijdingen zijn zeer onregelmatig van vorm en maken den indruk van toevallige gaatjes, temeer daar het leer daar ter plaatse overigens erg gescheurd is. Opmerkelijk is echter, dat No. 5 hetzelfde verschijnsel vertoont, zoodat ik meen, dat wij hier toch met opzettelijke insnijdingen te doen hebben, die gediend hebben om evenals bij No. 1 den

Afb. 19. Zoolen, behorende bij de op afb. 18 weergegeven schoenen en leerfragmenten, wellicht van messescheeden

veter binnen den schoen om den hiel te halen, maar dat de gaatjes door het gebruik uitgesleten zijn. Aan den onderrand ziet men nog rondom de stikselgaatjes voor het aanhechten van de zool.

No. 5 Rechterschoen. Bovenleer en zool zijn bewaard. De naad valt aan den binnenwaartschen zijkant. Aan den onderrand van het bovenleer zijn overal de stikselgaatjes voor het aanhechten van de zool aanwezig. Sierstikselgaatjes op de wreef. Aan beide kanten bevindt zich een dubbele insnijding om den veter door te halen. Iets verder naar achteren ziet men weer aan beide kanten een onregelmatig gaatje. Deze gaatjes zullen echter evenzeer hun doel hebben als bij No. 4. Zij hebben ook waarschijnlijk weer gediend om den veter binnen den schoen door te laten passeeren om den hiel van den voet heen. De veter vertoont de wijze van bevestiging op de wreef, waarover boven reeds gesproken werd en als op afb. 17 in fig. 5a is aangegeven. Op de onderzijde van de zool zijn nog de resten van de dunne opgeplakte buitenzool aanwezig, die het stiksel bedekken.

No. 6. Rechterschoen. Bovenleer en zool zijn bewaard. Deze schoen is van een iets ander model dan de overige. Hij is hooger en sluit van boven met een overslag om den enkel. In den overslag is een kleine insnijding aangebracht om een riempje door te halen waarmee de schoen blijkbaar om den enkel werd dichtgebonden. De naad zit aan den binnenwaartschen zijkant. Er zijn geen sierstikselgaatjes op de wreef en de neus is eenigszins vierkant. Aan de zool is de vierkante vorm der voorzijde nog duidelijker zichtbaar. Resten van het stiksel zijn onder de gedeeltelijk verdwenen opgeplakte buitenzool bewaard gebleven.

Het lijkt mij wel volkomen zeker, dat al deze schoenen uitsluitend zachte zolen hebben gehad, d.w.z. dat de beschreven zolen met haar opgeplakte dunne buitenzolen volledig zijn en dat zij noch hakken hebben gehad noch harde, dikke voorzolen, zooals onze schoenen. Men vergete niet, dat men tot in de 15e eeuw toe nog vaak onder de schoenen losse houten trippen droeg, die door een riem over de wreef werden vastgehouden ⁶⁾ en die waarschijnlijk doorgaans alleen buiten gedragen werden, zooals iemand, die klompen draagt, ook thans nog in huis op zijn sokken pleegt te loopen. Dat de middeleeuwsche schoenen geen hakken hadden blijkt overigens ook duidelijk uit alle afbeeldingen.

De dateering van de Middelburgsche schoenen meende ik met vrij groote waarschijnlijkheid uit de omstandigheden, waaronder zij gevonden zijn te kunnen afleiden. Een dateering op grond van vergelijking met documenten uit den tijd is niet zoo eenvoudig. Op den algemeenen vorm der schoenen kan men niet teveel afgaan, want plompe modellen als deze werden nog tot in de 16e eeuw door het lagere volk gedragen ⁷⁾, ook in het einde der 14e en de eerste helft der 15e eeuw, toen de aanzienlijken de bekende poulaines of tootschoenen, de schoenen met overdreven lange punten, droegen. In de twaalfde eeuw schijnt het echter ook voor aanzienlijken het gebruikelijke model te zijn geweest. Wij zien de drie koningen zulke schoenen dragen op een basrelief uit de 12e eeuw ⁸⁾ evenals HENDRIK II PLANTAGENET (1133-1189) en zijn zoon RICHARD LEEUWENHART (1157-1199) op hun grafmonumenten te Fontevrault ⁹⁾. Op de beide laatste monumenten zijn ook de veters, die gelijk bij de Middelburgsche schoenen door gleuven in de zijkanten gaan en voor op de wreef zijn vastgemaakt, duidelijk te herkennen. Authentieke exemplaren van schoenen van het te Middelburg gevonden type, die goed gedateerd zijn, zijn mij niet bekend ¹⁰⁾. Onder de gevonden leerfragmenten bevonden zich tenslotte ook een vijftal omgennaaide reepen van dubbel leer, waarin wij wellicht sceeden van messen moeten zien (afb. 19).

Aan het eind van mijn opstel over Souburg en Middelburg in Meded. XXII liet ik de vraag, of de burgen Souburg, Middelburg, Domburg en Burg op Schouwen tegen de Noormannen waren aangelegd of wel door de Noormannen zelf, met name door HARALD, ter bevestiging van

6) Vgl. Viollet Le Duc, Dictionnaire de l'ameublement 3 blz. 167. Dergelijke losse houten trippen onder de schoenen draagt ook Philips van Bourgondië op een miniatuur, o.a. afgebeeld bij Camille Piton, Le costume civil en France, blz. 97.

7) Vgl. C. PITON, t.a.p. blz. 60, blz. 100, blz. 107.

8) C. PITON, t.a.p. blz. 8.

9) C. PITON, t.a.p. blz. 43 en 44.

10) Bij een opgraving aan den Petersberg bij Basel werd zeer veel schoenwerk gevonden, waarbij ook typen die sterk aan de Middelburgsche doen denken. Vgl. A. GANSSER-BURCKHARDT, Die frühzeitliche Handwerkersiedlung am Petersberg in Basel. Zeitschr. f. Schweiz. Archaeologie u. Kunstgesch. Bnd. II, 1940 blz. 10 vlg., vooral Taf. 5. Duidelijke aanwijzingen voor de dateering schijnen daar echter te ontbreken.

Literatuur over schoenen vindt men in de literatuurlijst bij het boekje van E. CANTER CREMERS-v. D. DOES, Van schoenen en schoenmakers.

zijn bezit na zijn beleening met „Galacras aliaque vicinia loca”¹¹⁾ in 841, voorzichtigheidshalve in het midden. Immers, al was ik toen al geneigd deze vraag in den eersten zin te beantwoorden, een exact bewijs was voor de oplossing m.i. niet te leveren. Reeds al te vaak zijn in de historische literatuur hypothesen tot axioma's geworden. Toch komt het mij voor, dat ik bij die eerste behandeling van het onderwerp wel wat weinig over de kwestie heb gezegd. Wij kunnen namelijk wijzen op een paar analogieën in het buitenland, die een oplossing van de vraag in dezen zin, nml. dat de burgen in de eerste helft van de negende eeuw als verdedigingswerken tegen de Denen zijn aangelegd en niet later door de Denen zelf, m.i. wel verreweg het waarschijnlijkst maken.

Wenden wij eerst den blik naar Nedersaksen. Daar liggen aan de groote heerwegen verscheidene burgen uit de negende eeuw, die het Saksische gebied moesten beschermen tegen aanvallen van Franken uit het zuiden en westen, Deensche Vikingen uit het noorden en Slaven uit het oosten. Wij noemen in dit verband slechts den Kaaksburg, den Stellerburg en den Wallberg van Willenscharen¹²⁾. Al deze burgen vertoonen een ronden aanleg evenals de Saksische burgen in ons land, waarvan de Hunneschans aan het Uddelermeer en de Hunenborg bij Weerselo de bekendsten zijn. Ook de Zeeuwsche burgen zijn rond, al zijn zij niet door een bevolking van Saksischen stam gebouwd. De Stellerburg was dicht bebouwd met een groot aantal houten huizen. Een van het noorden komende heerweg liep er dwars doorheen. Hoewel deze burg kleiner is dan Middelburg (het areaal binnen den wal beslaat een ovaal van ongeveer 70 × 50 m tegen Middelburg een oppervlak van omstreeks 190 m middellijn) vertoont hij in aanleg toch veel overeenkomst. Immers, ook te Middelburg troffen wij een dichte bebouwing van het burgerterrein aan en eveneens een weg, die er dwars doorheen loopt, de Lange Burg¹³⁾. Bovendien schijnt ook Middelburg te zijn aangelegd ter bewaking van twee groote verkeerswegen, de Seisweg en de Noordweg¹⁴⁾. Na de verovering van Nedersaksen schijnen de Franken, naar JANKUHN¹⁵⁾ meent, ter bewaking van den grooten heerweg naar het westen een keten van wachttorens op kleine, kunstmatige, heuvels opgericht te hebben. Een voorbeeld van dit type van versterking is de Krinkberg, in de marke Pöschendorf. Ook de door KAREL DEN GROOTE gebouwde burcht Ezesfeld binnen Itzehoe schijnt een dergelijke aanleg te zijn geweest.

Wij zien daar in Nedersaksen dus twee typen van versterkingen. Ten eerste de betrekkelijk groote, ronde, door een aarden wal omgeven, inheemsche burgen, opgericht aan, of midden op, de groote heerwegen, op belangrijke punten, bij rivierovergangen of op plaatsen waar twee zulke wegen samenkomen, burgen, die groot genoeg waren om alle weerbare mannen uit den naasten omtrek binnen hun wallen op te nemen en die ten doel hadden het land tegen vijandelijke invallen te beschermen en ten tweede een ander type van sterkte, opgericht door de Frankische veroveraars, houten woontorens, opgericht op kleine, tamelijk hooge, kunstmatige heuvels, waarin een klein aantal verdedigers het zoo noodig tegen een talrijke, vijandig gezinde, bevolking eenigen tijd uit kon houden.

11) Ann. Bert. blz. 26. Zie over den omvang van het gebied, dat in den Noormannentijd onder Walcheren werd verstaan ook GOSSES, Deensche heerschappijen in Friesland tijdens den Noormannentijd. Med. Kon. Acad. v. Wetensch. afd. Letterk. dl. 56 serie B No 4, blz. 10 en het door hem aangehaalde werk van S. MULLER HZN., Bronnen v. d. gesch. der Kerkel. rechtspr. in het Sticht Utrecht II, blz. 100, 74 vlg.

12) KARL KERSTEN, Vorgesch. des Kreises Steinburg, blz. 155 vlg.

13) Een weg, die midden door den burg heenloopt, vindt men ook te Burg op Schouwen. Of het een oude weg is, moet nog worden nagegaan.

14) Vgl. UNGER, De monumenten van Middelburg, blz. 1.

15) Vgl. KERSTEN, t.a.p. blz. 184.

No. 6. Rechterschoen. Bovenleer en zool zijn bewaard. Deze schoen is van een iets ander model dan de overige. Hij is hooger en sluit van boven met een overslag om den enkel. In den overslag is een kleine insnijding aangebracht om een riempje door te halen waarmee de schoen blijkbaar om den enkel werd dichtgebonden. De naad zit aan den binnenwaartschen zijkant. Er zijn geen sierstikselgaatjes op de wreef en de neus is eenigszins vierkant. Aan de zool is de vierkante vorm der voorzijde nog duidelijker zichtbaar. Resten van het stiksel zijn onder de gedeeltelijk verdwenen opgeplakte buitenzool bewaard gebleven.

Het lijkt mij wel volkomen zeker, dat al deze schoenen uitsluitend zachte zolen hebben gehad, d.w.z. dat de beschreven zolen met haar opgeplakte dunne buitenzolen volledig zijn en dat zij noch hakken hebben gehad noch harde, dikke voorzolen, zooals onze schoenen. Men vergete niet, dat men tot in de 15e eeuw toe nog vaak onder de schoenen losse houten trippen droeg, die door een riem over de wreef werden vastgehouden ⁶⁾ en die waarschijnlijk doorgaans alleen buiten gedragen werden, zooals iemand, die klompen draagt, ook thans nog in huis op zijn sokken pleegt te loopen. Dat de middeleeuwsche schoenen geen hakken hadden blijkt overigens ook duidelijk uit alle afbeeldingen.

De dateering van de Middelburgsche schoenen meende ik met vrij groote waarschijnlijkheid uit de omstandigheden, waaronder zij gevonden zijn te kunnen afleiden. Een dateering op grond van vergelijking met documenten uit den tijd is niet zoo eenvoudig. Op den algemeenen vorm der schoenen kan men niet teveel afgaan, want plompe modellen als deze werden nog tot in de 16e eeuw door het lagere volk gedragen ⁷⁾, ook in het einde der 14e en de eerste helft der 15e eeuw, toen de aanzienlijken de bekende poulaines of tootschoenen, de schoenen met overdreven lange punten, droegen. In de twaalfde eeuw schijnt het echter ook voor aanzienlijken het gebruikelijke model te zijn geweest. Wij zien de drie koningen zulke schoenen dragen op een basrelief uit de 12e eeuw ⁸⁾ evenals HENDRIK II PLANTAGENET (1133-1189) en zijn zoon RICHARD LEEUWENHART (1157-1199) op hun grafmonumenten te Fontevrault ⁹⁾. Op de beide laatste monumenten zijn ook de veters, die gelijk bij de Middelburgsche schoenen door gleuven in de zijkanten gaan en voor op de wreef zijn vastgemaakt, duidelijk te herkennen. Authentieke exemplaren van schoenen van het te Middelburg gevonden type, die goed gedateerd zijn, zijn mij niet bekend ¹⁰⁾. Onder de gevonden leerfragmenten bevonden zich tenslotte ook een vijftal omgenaaide reepen van dubbel leer, waarin wij wellicht scheeden van messen moeten zien (afb. 19).

Aan het eind van mijn opstel over Souburg en Middelburg in Meded. XXII liet ik de vraag, of de burgen Souburg, Middelburg, Domburg en Burg op Schouwen tegen de Noormannen waren aangelegd of wel door de Noormannen zelf, met name door HARALD, ter bevestiging van

6) Vgl. Viollet Le Duc, Dictionnaire de l'ameublement 3 blz. 167. Dergelijke losse houten trippen onder de schoenen draagt ook Philips van Bourgondië op een miniatuur, o.a. afgebeeld bij Camille Piton, Le costume civil en France, blz. 97.

7) Vgl. C. PITON, t.a.p. blz. 60, blz. 100, blz. 107.

8) C. PITON, t.a.p. blz. 8.

9) C. PITON, t.a.p. blz. 43 en 44.

10) Bij een opgraving aan den Petersberg bij Basel werd zeer veel schoenwerk gevonden, waarbij ook typen die sterk aan de Middelburgsche doen denken. Vgl. A. GANSSER-BURCKHARDT, Die frühzeitliche Handwerkersiedlung am Petersberg in Basel. Zeitschr. f. Schweiz. Archaeologie u. Kunstgesch. Bnd. II, 1940 blz. 10 vlg., vooral Taf. 5. Duidelijke aanwijzingen voor de dateering schijnen daar echter te ontbreken.

Literatuur over schoenen vindt men in de literatuurlijst bij het boekje van E. CANTER CREMERS-V. D. DOES, Van schoenen en schoenmakers.

zijn bezit na zijn beleening met „Galacras aliaque vicinia loca”¹¹⁾ in 841, voorzichtigheidshalve in het midden. Immers, al was ik toen al geneigd deze vraag in den eersten zin te beantwoorden, een exact bewijs was voor de oplossing m.i. niet te leveren. Reeds al te vaak zijn in de historische literatuur hypothesen tot axioma's geworden. Toch komt het mij voor, dat ik bij die eerste behandeling van het onderwerp wel wat weinig over de kwestie heb gezegd. Wij kunnen namelijk wijzen op een paar analogieën in het buitenland, die een oplossing van de vraag in dezen zin, nml. dat de burgen in de eerste helft van de negende eeuw als verdedigingswerken tegen de Denen zijn aangelegd en niet later door de Denen zelf, m.i. wel verreweg het waarschijnlijkst maken.

Wenden wij eerst den blik naar Nedersaksen. Daar liggen aan de groote heerwegen verscheidene burgen uit de negende eeuw, die het Saksische gebied moesten beschermen tegen aanvallen van Franken uit het zuiden en westen, Deensche Vikingen uit het noorden en Slaven uit het oosten. Wij noemen in dit verband slechts den Kaaksburg, den Stellerburg en den Wallberg van Willenscharen¹²⁾. Al deze burgen vertoonen een ronden aanleg evenals de Saksische burgen in ons land, waarvan de Hunneschans aan het Uddelermeer en de Hunenburg bij Weerselo de bekendsten zijn. Ook de Zeeuwsche burgen zijn rond, al zijn zij niet door een bevolking van Saksischen stam gebouwd. De Stellerburg was dicht bebouwd met een groot aantal houten huizen. Een van het noorden komende heerweg liep er dwars doorheen. Hoewel deze burg kleiner is dan Middelburg (het areaal binnen den wal beslaat een ovaal van ongeveer 70 × 50 m tegen Middelburg een oppervlak van omstreeks 190 m middellijn) vertoont hij in aanleg toch veel overeenkomst. Immers, ook te Middelburg troffen wij een dichte bebouwing van het burgterrein aan en eveneens een weg, die er dwars doorheen loopt, de Lange Burg¹³⁾. Bovendien schijnt ook Middelburg te zijn aangelegd ter bewaking van twee groote verkeerswegen, de Seisweg en de Noordweg¹⁴⁾. Na de verovering van Nedersaksen schijnen de Franken, naar JANKUHN¹⁵⁾ meent, ter bewaking van den grooten heerweg naar het westen een keten van wachttorens op kleine, kunstmatige, heuvels opgericht te hebben. Een voorbeeld van dit type van versterking is de Krinkberg, in de marke Pöschendorf. Ook de door KAREL DEN GROOTE gebouwde burcht Ezesfeld binnen Itzehoe schijnt een dergelijke aanleg te zijn geweest.

Wij zien daar in Nedersaksen dus twee typen van versterkingen. Ten eerste de betrekkelijk groote, ronde, door een aarden wal omgeven, inheemsche burgen, opgericht aan, of midden op, de groote heerwegen, op belangrijke punten, bij rivierovergangen of op plaatsen waar twee zulke wegen samenkomen, burgen, die groot genoeg waren om alle weerbare mannen uit den naasten omtrek binnen hun wallen op te nemen en die ten doel hadden het land tegen vijandelijke invallen te beschermen en ten tweede een ander type van sterkte, opgericht door de Franke veroveraars, houten woontorens, opgericht op kleine, tamelijk hooge, kunstmatige heuvels, waarin een klein aantal verdedigers het zoo noodig tegen een talrijke, vijandig gezinde, bevolking eenigen tijd uit kon houden.

11) Ann. Bert. blz. 26. Zie over den omvang van het gebied, dat in den Noormannentijd onder Walcheren werd verstaan ook GOSSES, Deensche heerschappijen in Friesland tijdens den Noormannentijd. Med. Kon. Acad. v. Wetensch. afd. Letterk. dl. 56 serie B No 4, blz. 10 en het door hem aangehaalde werk van S. MULLER HZN., Bronnen v. d. gesch. der Kerkel. rechtspr. in het Sticht Utrecht II, blz. 100, 74 vlg.

12) KARL KERSTEN, Vorgesch. des Kreises Steinburg, blz. 155 vlg.

13) Een weg, die midden door den burg heenloopt, vindt men ook te Burg op Schouwen. Of het een oude weg is, moet nog worden nagegaan.

14) Vgl. UNGER, De monumenten van Middelburg, blz. 1.

15) Vgl. KERSTEN, t.a.p. blz. 184.

In Engeland vindt men ook twee verschillende typen van versterking uit de vroege middeleeuwen. Om het land tegen aanvallen der Denen te beschermen begon ALFRED VAN WESSEX (871-900) met den aanleg van een aantal „burhs”. Dit systeem werd door zijn zoon EDUARD DE OUDERE (900-924) en in Mercia door zijn dochter AETHELFLEAD nog aanmerkelijk uitgebreid. In sommige dezer Angelsaksische „burhs” vindt men ook overblijfselen van „mottes”, dat zijn kleine, kunstmatige heuvels, waar oorspronkelijk een woontoren op gestaan heeft. Langen tijd heeft men op gezag van G. T. CLARK, wiens autoriteit gesteund werd door schrijvers van naam als E. A. FREEMAN e.a. maar klakkeloos aangenomen, dat die „mottes” het type van den Angelsaksischen „burh” vertegenwoordigden, zonder zich de vraag te stellen of men hier niet te doen kon hebben met bouwsels uit een latere periode, nml. de tweede helft der 17e eeuw, dus met kasteelen van de Normandische veroveraars, die men in grooten getale in Engeland vindt en, zooals wij zagen, soms ook op de plaats van een ouderen Angelsaksischen burh. Mrs. ARMITAGE¹⁶⁾ en J. H. ROUND¹⁷⁾ hebben echter overtuigend aangetoond, dat de Angelsaksische burh in den regel een versterkte stad was, zulks in tegenstelling tot het „castell”, dat voor het eerst in Engeland optreedt onder de regeering van EDUARD DEN BELIJDER (1042-1066), bij het voorspel van de verovering door de Normandiërs in den vorm van een „pénétration pacifique”, als verscheidene Normandische edelen zich met goedvinden van den braven EDUARD in Engeland vestigen en zulke kasteelen bouwen.

Thans is de kwestie duidelijk. De Angelsaksische „burhs” waren doorgaans door een muur of wal omgeven steden of sterkten, die een betrekkelijk talrijke bevolking herbergden en de „mottes” waren de houten woontorens op steile heuveltjes, die na 1066 door de Normandische baronnen in grooten getale zijn opgericht om zich temidden der hun vijandig gezinde bevolking te kunnen handhaven.

Waar dit type van sterkte het eerst ontstaan is, is moeilijk uit te maken. In Normandië komt het zeer veel voor, maar ook elders in Frankrijk, in België, in ons land, waar wij het slot te Oegstgeest¹⁸⁾, het slot te Oostvoorne, de voormalige Wassenaarsche burchtheuvel en, in eersten aanleg, den Leidschen burcht kunnen noemen, voorts in Limburg en in het aangrenzende Duitse gebied tusschen Rijn en Maas. In Neder-Saksen (West-Holstein) noemde ik boven reeds een paar voorbeelden uit den tijd van KAREL DEN GROOTE. Tenslotte komen de „mottes” ook voor in Denemarken, maar niet in Zweden en Noorwegen¹⁹⁾.

Keeren wij nu tot Zeeland terug. Waar wij op verschillende plaatsen in West-Europa tusschen de 9e en de 12e eeuw twee typen van burchten aantreffen, de betrekkelijk groote volksburchten en daarnaast de kleine, maar veel talrijker, (meestal houten) torens van vreemde veroveraars, is het toch eigenlijk niet al te gewaagd om diezelfde tegenstelling ook in Zeeland te veronderstellen, waar immers, naast de reeds besproken burgen, ook in grooten getale die eigenaardige kleine kunstmatige hoogten bekend zijn, thans helaas voor het grootste deel afgegraven, de zoogenaamde werven of vliedbergen en waar wij bovendien dezelfde geschiedenis hebben als in de beide boven besproken gebieden, nml. van een land, dat door vreemde veroveraars wordt bezet. De burgen Middelburg, Domburg, Souburg en Burg op Schouwen, zouden dan in de eerste helft der 9e eeuw zijn aangelegd tegen de aanvallen der Denen en in de werven zouden wij de kleine sterkten van HARALDS trawanten moeten zien, die het land bezet

16) Proc. of the Soc. of Antiquaries of Scotland XXXIV blz. 260 vlg.

17) Archaeologia 58 I blz. 313 vlg.

18) W. C. BRAAT, De Ouden Hof te Oegstgeest. Leidsch Jaarboekje 1941 blz. 94 vlg.

19) Mrs. ARMITAGE, t.a.p. blz. 270.

hielden toen deze in 841 door LOTHARIUS beleend werd met Walcheren en andere naburige landen („Galacras, aliaque vicinia loca”, zooals wij boven zagen), dus blijkbaar ook met andere deelen van Zeeland, zoodat wij ons niet behoeven te verbazen over het voorkomen van werven ook op de andere eilanden.

Het is niet voor de eerste maal dat deze stelling geponeerd wordt. Reeds HUIZINGA vergeleek in zijn opstel, Burg en Kerspel in Walcheren, de Walchersche burgen met de „burhs” van ALFRED en TACK kwam in zijn belangrijk opstel over de Walchersche werven ²⁰⁾ tot de conclusie, dat deze laatste door de Noormannen gebouwd zijn en haar aanleg moet dagteekenen uit de tweede helft der negende eeuw ²¹⁾. Ik meen mij thans veel positiever bij TACKS meening te kunnen aansluiten. Alleen, de archaeoloog wil graag tastbare bewijzen zien in den vorm van fundamenten, grondsporen of scherven. Wij zullen hopen, dat wij na den oorlog door opgravingen in eenige Walchersche werven zulke tastbare bewijzen voor de stelling van den heer TACK kunnen vinden. De onderzoekingen, die tot dusverre in twee Zeeuwsche werven zijn ingesteld, waren te onvolledig om tot een positief resultaat te kunnen leiden ²²⁾. In beide gevallen waren het eigenlijk meer observaties bij toevallige afgravingen van zulke hoogten. Er zou boven in zoo'n berg eens gegraven moeten worden — maar natuurlijk uitsluitend door een deskundige — om te zien, of daar wellicht nog grondsporen van een houten woontoren te vinden zijn. Het is in elk geval een probleem uit Zeelands oudste geschiedenis, dat dringend om een definitieve oplossing vraagt. De oogenschijnlijk poovere vondst van een paar paalgaten of balksporen zou hier met één slag die oplossing kunnen geven.

W. C. BRAAT

20) Archief 1938.

21) Wanneer men de kaart der werven bij DE MAN (Archief 1888) bekijkt, zal het groote aantal wellicht verwondering wekken en zal het ongeloofelijk schijnen, dat er eens zooveel „kasteelen” zijn geweest en zoo dicht opeen gelegen. Men denke hier echter niet aan den lateren feudalen adel die, weinig talrijk, op kasteelen woonde temidden van een uitgestrekt grondbezit. Wij hebben hier te doen met een zeer talrijke en in zeer bekrompen omstandigheden levende groep van praefeodale edelen, dezelfden, die wij later tegenkomen onder den naam van welgeborenen (vgl. GOSSES, Welgeborenen en huislieden, blz. 112-'16 en blz. 126-'29).

22) a. A. E. REMOUCHAMPS, De vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Ritthem op Walcheren. Oudh. Med. N.R. VIII, 1. REMOUCHAMPS dateert den berg op grond van de enkele scherven, die gevonden werden vrij laat, nml. 10e of 11e eeuw. Naar mijn meening echter spreken deze vondsten niet tegen een dateering in de 9e eeuw. Hij meende voorts in den berg, ongeveer ter halver-hoogte, een woonvlak te constateeren. Daar zou men dan uit moeten besluiten, dat de berg niet ineens tot zijn volle hoogte is opgeworpen, maar evenals de meeste Friesche terpen twee of meer periodieke ophoogingen heeft gehad. Of deze observatie echter juist geweest is, is moeilijk te beoordeelen, als men het niet zelf gezien heeft. Het is altijd erg gewaagd om conclusies te trekken omtrent woonvlakken, alleen uit de beschouwing van den wand van een afgraving.

b. J. A. HUBREGTSE, De vluchtberg te Duivendijke (Schouwen), Oudh. Med. N.R. X, 1. Ook HUBREGTSE beschouwt de vluchtberg te Duivendijke, waarvan hij de afgraving geregeld observeerde en bij welke gelegenheid hij een massa scherven verzamelde, als een terp, die door periodieke ophoogingen tenslotte zijn definitieven vorm verkregen heeft. Zijn beschouwingen hebben weinig wetenschappelijke waarde, maar de vele Frankische scherven, die hij vermeldt (maar helaas niet afbeeldt) wekken toch wel sterk het vermoeden, dat wij ook hier met een aanleg uit de negende eeuw te doen hebben.

DE LIJKPAPYRUS VAN SенсаOS

De 1) in dit artikel gepubliceerde papyrus, een doodentekst uit den tijd der Romeinsche overheersching, behoort tot de oudere bestanddeelen van de Egyptische Collectie van het Rijksmuseum van Oudheden en werd in 1828, tegelijkertijd met de rest van zijn verzameling, aangekocht van G. D'ANASTASY, Zweedsch Consul te Alexandrië en tevens bekend handelaar in antiquiteiten. Zooals blijkt uit den door D'ANASTASY samengestellten catalogus, was de papyrus (AMS 29) gevonden op de mummie van een jonge vrouw, in het Grieksche opschrift genaamd Sенсаos, die eveneens in de verzameling aanwezig was (AMM 8) en thans in het Museum het nummer M 76 draagt. Als vindplaats wordt in een notitie van de hand van D'ANASTASY's medewerker BARTHOUX „Thèbes" opgegeven, waaronder in den catalogus het ruïneveld op den westoever van het stadje Loexor pleegt te worden verstaan.

Kort na den aankoop bleek het aan den toenmaligen Directeur van het Museum, C. J. C. REUVENS, die zijn belangstelling begrijpelijkerwijze vooral op die voorwerpen der Collectie richtte, die door de aanwezigheid van Grieksche bijschriften voor een nader onderzoek toegankelijk waren, dat met de mummie en den papyrus van Sенсаos slechts een gedeelte van een zeer veel grootere vondst was verworven, waarvan de rest door bemiddeling van andere handelaars dan D'ANASTASY in verschillende Europeesche Musea was terechtgekomen. REUVENS heeft van deze ontdekking mededeeling gedaan in de tweede van zijn „Lettres à M. Letronne, sur les Papyrus Bilingues et Grecs, et sur Quelques Autres Monumens Gréco-Egyptiens du Musée d'Antiquités de l'Université de Leide", Leiden 1830, een publicatie, die veel opgang gemaakt heeft bij haar verschijnen, maar sedert dien vrijwel in vergetelheid is geraakt. De quaestie van de „Momie Grecque" is evenwel om meer dan één reden voor de Egyptische studiën van belang, en daar zich in de litteratuur der laatste vijftig jaar allerwegen een volslagen onbekendheid met REUVENS' werk openbaart 2), moge de inhoud daarvan hier eerst in het kort worden weergegeven. Er zijn weinig vondsten in Egypte gedaan, die een kleine monographie zoo van noode hebben als juist deze.

De mummie en overige antiquiteiten, door de handelaars opgekocht, werd ontdekt door de bewoners van het dorpje Sjaich-Abd-al-Qoerna, gelegen op den Nijloever tegenover Loexor, in den winter van het jaar 1819/20. In dat jaar werd Egypte bereisd door een Engelsch toerist, Sir FREDERICK HENNIKER, een persoon, over wien men eenige gegevens kan vinden in het XXVste deel van de Dictionary of National Biography, Londen 1891, op blz. 425, en die ons van zijn

1) De Heer JEAN CAPART, Directeur der Musées d'Art et d'Histoire te Brussel had de vriendelijkheid mij, ondanks de benarde tijden, eenige studiewerken ter inzage te sturen. Ik betuig hem daarvoor mijn oprechten dank.

2) Een loffelijke uitzondering vormt VALDEMAR SCHMIDT, wiens materiaalverzamelingen mij van veel nut zijn geweest. Overigens is het ook mij niet gelukt een eenigermate volledig overzicht over de vondst te verkrijgen. Dit zal pas mogelijk zijn, wanneer — wat naar ik meen nog niet het geval is — voor het Britsch Museum zal zijn gedaan wat door REUVENS voor ons Museum en door DI SAN QUINTINO voor dat te Turijn gedaan is.

reis een beschrijving heeft nagelaten, getiteld „Notes, During a Visit to Egypt, Nubia, the Oasis, Mount Sinai, and Jerusalem”, Londen 1823. HENNIKER kwam half Januari in Loexor aan en besteedde hier eenige dagen met het bezoeken der antiquiteiten. Tijdens zijn excursie naar de doodenstad op den westoever (blz. 136, 137) kreeg hij de gelegenheid ook de inheemsche opgravers aan het werk te zien, en van deze episode vertelt hij ons het volgende:

“I was standing by when the resurrection men found a sepulchre, they offered me the haul, unopened, for four guineas. It proves to be Grecian-Egyptian, the first of its kind hitherto discovered; three chambers, fourteen coffins, on each of which was placed a bunch of sycamore branches; these branches fell to atoms at the touch — there are also coffinless bodies, having the appearance of leather, dried in the same manner as is still practised by the Capuchin friars in Sicily: one of these stood erect at the entrance, the others were prostrate on benches; the heads were shaved; the beards were of a few days growth; on the principal coffin is the following inscription:

ΣΩΤΗΡ ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ ΠΟΛΛΙΟΥ ΜΗΤΡΟΣ
ΦΙΛΟΝΤΟCΑΡΧΩΝ ΘΗΒΩΝ †

the hieroglyphical figures testify to the degeneracy of the art; the papyrus found in this case ¹⁾, is not, as is usual, rolled up, but folded flat; the body was enveloped in thirty linen wrappers, the hands and mouth gilt:—from another I copied an inscription, which attests the coffin to be about sixteen hundred and fifty years old—some long earthenware jars were in the tomb, but empty.”

Soter, de zoon van Cornelius Pollius, was de vader van de in ons Museum bewaarde Sensaos en er kan dus geen twijfel aan bestaan, dat HENNIKER het geluk heeft gehad de opening van het graf, waaruit meer dan zes Musea hun Romeinsch-Egyptische mummies zouden betrekken, met eigen oogen te mogen aanschouwen.

Maar hij was niet de eenige. Een zoo opmerkelijke vondst kon niet nalaten het raderwerk der toen reeds bloeiende antiquiteitenhandel in beweging te zetten, en zoo zien wij kort na HENNIKER een zekeren heer LEBOLO ten tooneele verschijnen, die ons uit de berichten van BELZONI en anderen bekend is als particulier verzamelaar en agent van den Franschen Consul en antiquiteitenhandelaar DROVETTI. Ook deze LEBOLO heeft van de vondst een verslag uitgebracht en dit medegegeven aan de door DROVETTI naar Turijn verkochte mummie. Hier kwam het in handen van den Conservator der Collectie, G. DI SAN QUINTINO, die in een artikel, getiteld „Interpretazione e Confronto di una Bilingue Iscrizione che Sta sopra una Mummia Egiziana nel R. Museo di Torino”, opgenomen in zijn „Lezioni Archeologiche”, Turijn 1824, en gewijd aan de beschrijving van deze mummie, zijn inhoud in eigen woorden weergeeft.

„Questa mummia, zegt hij op blz. 6, fu ritrovata da un viaggiatore piemontese, il sig. LEBOLO, in un profondo sepolcro presso all' antica Tebe, sulla sponda libica del Nilo, dov' è di presente il villaggio arabo di Gournah. La struttura di quel sepolcro non differiva da quella degli altri che sono colà in gran numero, se non in ciò che invece di essere semplicemente scavato nel sasso o nel terreno, era, nel fondo del suo pozzo, fabbricato di mattoni, e tutto ornato internamente di pitture diverse.

Quivi stavano riposti dodici o tredici sarcofagi di legno, altri più altri meno ben conservati. Tutti erano di forma quadrata con coperchio semicircolare, tranne uno tagliato tuttavia nel

1) Hierbij een noot: „The case and papyrus presented to the British Museum.”

modo più comune sulla foggia del corpo umano; ed erano tutti fregiati delle solite leggende religiose in geroglifici, ed ornati di figure simboliche a più colori, col ritratto del loro defunto. Uno solo conservava ancora esternamente l'apparenza del legno del sicomoro, senza traccia alcuna di gesso, gomme o colori con qui potesse essere stato altre volte ricoperto; nè so bene se sulle casse mortuali egiziane siasi più veduta una simile particolarità. Oltre di ciò sei o sette di quelle urne presentavano pure alcune brevi iscrizioni in lingua greca."

Nadat het graf aldus gevonden is, begint de verdeeling van den buit. Ik vereenig nu verder met REUVENS' gegevens datgene, wat ik zelf in de Egyptologische litteratuur heb kunnen vinden ¹⁾. LEBOLO treedt op als verkooper. Hij schijnt oogenblikkelijk te zijn gearriveerd en was vermoedelijk van de geheele graverij de man achter de schermen. Koopers zijn de weinige te Loexor aanwezige Consuls of toeristen; het zijn alle personen, die in het groot verzamelden en wier namen daardoor tot op heden bekend zijn gebleven.

HENNIKER verkreeg uit de vondst slechts de mummie met toebehooren van het voornaamste lid der bijgezette familie, Soter, den Archont, zij het dat de vier guineas hem te veel waren, zij het, wat wel aannemelijker is, dat hij tegen de moeilijkheden van het vervoer opzag. De mummie werd door hem of door een bediende ter plaatse afgewikkeld en is verloren gegaan, de kist aan het Britsch Museum geschonken. Datzelfde geschiedde met de mummie en de mummiekist van Tphous, een jong meisje, aangekocht door HENNIKER's reisgenoot GEORGE FRANCIS GREY. Ook hiervan is de mummie verloren gegaan en kwam de kist aan het Britsch Museum. Een derde mummie, die van Cleopatra Candace, bleef na den verkoop bij de Arabieren achter en werd eenigen tijd later van hen gekocht door JANNI D'ATHANASI, die hem aan zijn lastgever, den voor het Britsch Museum werkenden Engelschen Consul HENRY SALT, doorstuurde ²⁾.

Met behulp van de „Guide to the First, Second and Third Egyptian Rooms", Londen 1924, vind ik in het Britsch Museum de volgende voorwerpen terug: Van Cornelius Pollius, het deksel van de mummiekist (No. 6950A) en een houten „base-board" (No. 6950). Van Soter, de mummiekist (No. 6705), een „base-board" (No. 6705) en een lijkkleed (No. 6705A). Van Cleopatra Candace, de mummie (No. 6707) en de mummiekist (No. 6706). En van Tphous, de mummiekist (No. 6708) en een „mummy-board" (No. 6708). Het hooge inventarisnummer van de twee eerstgenoemde voorwerpen wijst er op, dat zij pas later aan de verzameling werden toegevoegd, wat ook de reden zijn zal, waarom zij REUVENS niet bekend zijn geweest.

Op de mummies werden eenige lijkpapyri gevonden, die in de „Guide to the Fourth, Fifth and Sixth Egyptian Rooms, and the Coptic Room", Londen 1922, zeer terloops staan vermeld. Het zijn de nummers 10114 en 10115, beide afkomstig van de mummie van Cleopatra Candace. Niet met zekerheid toe te wijzen, maar zeer waarschijnlijk gevonden op mummies uit hetzelfde graf, zijn verder de nummers 10108, 10109, 10111 en 10112, door ROBERT HAY — in wien wij dus een nieuwen kooper te zien zouden hebben ³⁾ — aan het Museum geschonken en gepubli-

1) Naar de oudere litteratuur wordt reeds door REUVENS verwezen; zooals men zien zal, is er zoo goed als niets bij gekomen

2) Vgl. G. D'ATHANASI, A Brief Account of the Researches and Discoveries in Upper Egypt, Made under the Direction of Henry Salt, Esq., Londen 1836, blz. 51.

3) Het is te onderzoeken of er in de, in het Britsch Museum bewaarde, handschriften van Hay iets over het graf van Soter wordt gezegd. Volgens een opgave van CHAMPOLLION (op blz. 91 van zijn zoo dadelijk te citeeren, door Fräulein H. Hartleben uitgegeven brieven) moeten zich tekeningen bevinden in de papieren van W. J. BANKES.

Fragment of a papyrus scroll containing ancient Egyptian hieroglyphs. The text is arranged in approximately 20 horizontal lines. The papyrus is heavily damaged, with several large, irregular holes and significant fraying, particularly along the right edge and bottom. The hieroglyphs are dark and clearly visible against the lighter, textured background of the papyrus. The script appears to be a form of Old Egyptian hieroglyphic used in administrative or legal documents.

LIJKPAPYRUS T 33

RECTO

ceerd door S. BIRCH in het VIIde deel der „Proceedings of the Society of Biblical Archaeology”, Londen 1885, op blz. 204-210, en de nummers 10110 en 10116, thans nog ongepubliceerd. De door REUVENS vermelde papyrus van Soter wordt niet met name genoemd, doch moet aanwezig zijn en is dus wellicht identiek met een der hier opgesomde exemplaren.

Frankrijk weet zich uit de vondst twee mummies en eenige kleinere stukken te verwerven. De fraaiste der twee mummies, die van Petemenophis, den broeder van Sensas, werd met bijbehorende kist aangekocht door den beroemden reiziger FRÉDÉRIC CAILLAUD, die haar na zijn terugkeer uit Egypte en den Soedan aan de Bibliothèque Royale (thans Nationale) afstond. Hier liet CAILLAUD haar in het bijzijn van CHAMPOLLION afwikkelen, een daad van onverstand, die hij door een uitvoerige en betrouwbare publicatie eenigermate heeft pogen goed te maken¹⁾. Met de overige Egyptische antiquiteiten zijn de kist en de resten der mummie eenige jaren geleden aan het Louvre overgedragen. De papyri bevinden zich nog in de Bibliothèque Nationale en staan hier onder de nummers 152-155 geïnventariseerd.

De tweede mummie en de kleinere stukken belandden met de collecties Salt II (1824) en Drovetti II (1827) in het door CHAMPOLLION opgerichte Musée Charles X. Zij staan beschreven in de door hem voor deze verzameling vervaardigde en mij helaas niet toegankelijke „Notice Descriptive des Monumens Egyptiens du Musée Charles X”, Parijs 1827. REUVENS citeert de volgende stukken: De mummie van een onbekend persoon, behoorende tot de familie van Soter. Een lijkkleed, wellicht aan dezelfde mummie ontnomen. Vijf mummieportretten, waarvan sommige voorzien van Grieksche opschriften, alle gepubliceerd door H. CROS en CH. HENRY in de afbeeldingen 7, 8, 9, 18 en 22 van hun werk „L'Encaustique”, Parijs 1884²⁾. En een aantal papyri. Deze zijn bijeen te zoeken in T. DEVÉRIA's „Catalogue des Manuscrits Egyptiens qui sont Conservés au Musée Egyptien du Louvre”, Paris 1872, en dragen hier, voor zoover te herkennen, de nummers 3156, 3289 en 3290 (alle uit de collectie Salt II) en 3161 (uit de collectie Drovetti II).

D'ANASTASY kocht wat zich heden in ons Museum bevindt, de mummie en de mummiekist van Sensas en den daarop gevonden papyrus. Verder wellicht de mummie, waarvan het geschilderde portret op de titelplaat van deze aflevering is gereproduceerd, en eenig vaatwerk. HENNIKER spreekt van een aantal „long earthenware jars”, die hij in het graf aantrof en die sedert dien nog niet te voorschijn zijn gekomen. De beschrijving is echter te vaag om bruikbaar te zijn.

Een noodlottig gesternte hing boven het gedeelte der vondst, verkocht aan den Pruisischen Generaal HEINRICH VON MINUTOLI, wiens aankopen voor Berlijn bestemd waren. Nog in Egypte werd VON MINUTOLI door LEBOLO bedrogen. In zijn „Lettre à Monsieur Reuvs, Relativement à un Tombeau Gréco-Egyptien Découvert à Thèbes et le Papyrus Grec, Appelé Communément le Papyrus d'Anastasy, Faisant Partie du Musée de Leide”, verschenen in Berlijn en Stettin 1831, als negende zijner „Abhandlungen Vermischten Inhalts”, Zweiter Cyklus, Erstes Bändchen, verwijt hij dezen hem verschillende voorwerpen, waaronder een gouden of vergulden krans, medegegeven aan een der mummies, te hebben ontstolen. VON MINUTOLI had in Loexor en in andere plaatsen een geweldige verzameling antiquiteiten bijeengebracht, waaronder vijf

1) Vgl. F. CAILLAUD, Voyage à Méroé, au Fleuve Blanc, à Syouah et dans Cinq Autres Oasis, deel IV, Parijs 1827, blz. 1-54, met plaat 66-71 van den tweeden platenband.

2) U. WILCKEN, Archäologischer Anzeiger, Berlijn 1889, blz. 1-7, oppert bedenkingen tegen de toewijzing van deze portretten. Maar LEBOLO noemt hen uitdrukkelijk: „ed ornati di figure simboliche a più colori, col ritratto del loro defunto.”

Graeco-Egyptische mummies. Hij verzond deze verzameling naar Triëst, vanwaar een klein gedeelte, ongeveer een zesde van het geheel, te land naar Berlijn werd getransporteerd en hier ook behouden aankwam, en de rest naar Hamburg sloop ging. De plaats van bestemming werd echter niet bereikt, want aan den mond van de Elbe werd het vaartuig door een storm overvallen en leed het met alle schatten jammerlijk schipbreuk.

De omstandigheden, waaronder VON MINUTOLI zijn aankopen had moeten doen, hadden hem niet toegestaan zijn stukken grondig te bestudeeren. De volledige omvang van het aan hem toegevallen gedeelte van het graf zal dus nooit te bepalen zijn, maar zeker is, dat de volgende voorwerpen er toe behoorden: De mummie en de mummiekist van Phaminis, den broeder van Tphous, het nummer 504 te Berlijn, vgl. het „Ausführliches Verzeichniss der Egyptischen Altertümer und Gipsabgüsse”, tweede uitgave, Berlijn 1899, blz. 344. De mummies van Sensaos (een andere dan de onze!) en haar zuster Tkauthi¹⁾, en de bij deze beide mummies behorende dubbele kist, afgebeeld op blz. 410 van A. ERMAN's „Die Religion der Ägypter”, Berlijn en Leipzig 1934. Zij staan alle drie in het Ausführliches Verzeichniss op blz. 345 samengevat onder het nummer 505; op den bodem van de kist bevindt zich evenals op dien van de vorige een mummieportret. De op deze drie mummies gevonden lijkpapyri, de nummers 3041, 3068 en 3069, vgl. G. MÖLLER, Hieratische Paläographie, deel III, tweede uitgave, Leipzig 1936, blz. 15. En de mummie en de mummiekist van Senchonsis, bijgenaamd Sapaulis. Deze gingen bij de schipbreuk verloren, maar nog in Triëst had men een copie kunnen vervaardigen van het Grieksche opschrift.

Een laatste partij vond haar weg naar Italië, alwaar zij een opstelling verkreeg te Florence en te Turijn. Het eerste Museum kwam in het bezit van de kist, afgebeeld in fig. 1338 van VALDEMAR SCHMIDT's „Sarkofager, Mumiekister, og Mumiehylstre i det Gamle Aegypten. Typologisk Atlas”, Kopenhagen 1919. Het tweede in dat van de mummie en de mummiekist van Petemenophis, in A. FABRETTI, F. ROSSI en R. V. LANZONE's „Catalogo Generale”, deel I, Rome 1881, geïnventariseerd onder het nummer 2230, vgl. H. HARTLEBEN, Lettres de Champollion le Jeune, deel I, Parijs 1909, blz. 46 en 47; en in dat van de twee kleine hierop gevonden lijkpapyri, de nummers 1861. DI SAN QUINTINO voegt hieraan in zijn verhandeling nog eenige voorwerpen toe, nml. drie mummieportretten en twee mummies, ieder voorzien van een dubbele kist. Over de portretten durf ik niets te zeggen. De mummies, waarvan er een, die van *Rnp.t-nfr.t* te identificeeren is met het nummer 2231/2 van den catalogus, lijken mij echter, op grond van de aldaar gegeven beschrijving, niet uit het graf van Soter afkomstig te zijn, al zijn zij eveneens van laten datum. Eenigen twijfel koester ik ook ten opzichte van de mummie, die door LEBOLO in Triëst in zijn particuliere verzameling werd bewaard en door DI SAN QUINTINO wordt geciteerd. Zij moet de fraaiste van alle zijn geweest en was anthropomorph, maar zij is, voor zoover mij bekend, in meer dan honderd jaar door niemand ooit meer als uitzonderlijk aangemerkt. De Turijnsche exemplaren werden gekocht van DROVETTI met diens eerste collectie (1824)²⁾.

Het graf, welks inhoud aldus in alle windrichtingen verspreid werd, was de laatste rustplaats van een familie, wier leden, blijkens de op de kisten voorkomende Grieksche opschriften, geleefd hebben aan het einde der eerste en aan het begin der tweede eeuw onzer jaartelling, onder de Romeinsche keizers Trajanus en Hadrianus. De wetenschappelijke gegevens, die men in

1) *Τκαῦθι*, d.w.z. *τροῦχι*, „de kleine”.

2) Eenige Grieksche mummie-etiketten worden nog geciteerd door CHAMPOLLION, vgl. H. HARTLEBEN, loc. cit., blz. 91 en 92.

Europa uit deze opschriften, Grieksche zoo goed als Egyptische, heeft kunnen verkrijgen, hebben niet aan datgene beantwoord, wat men er oorspronkelijk wellicht van gehoopt had. Zij behelzen niet meer dan de namen, de genealogie en den leeftijd der betreffende personen, en slechts het opschrift op de kist van Sofer is iets uitvoeriger en vermeldt ons, dat deze bij zijn leven den titel van Ἄρχων Θηβῶν voerde. Kort als deze mededeeling is, stelt zij ons voor raadselen. Archont van Thebe of, zooals het in de administratie geheeten zou hebben, van Diospolis Magna, kunnen zich slechts de 6 of 7 personen noemen, die het ambt vervullen van gymnasiarch, exegeet, kosmeet, eutheniarch, archiereus, agoranoom of hypomnematograaph der metropool. En het is toch nauwelijks aan te nemen, dat een man, wiens naaste familieleden, met uitzondering van zijn vader, alle zuiver Egyptische namen voerden, die bovendien in zijn graf een exemplaar van het „Boek van het Ademen” medekreeg, in leven benoembaar zou zijn geweest tot een ambt, welks dragers de kampioenen der Grieksche cultuur in Egypte behoorden te zijn. Ik weet niet recht wat hiervan te denken en verwijs naar de discussie bij W. DITTENBERGER, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, deel II, Leipzig 1905, blz. 435-436, waar ook de oudere papyrologische literatuur gegeven wordt. Uit de Egyptische opschriften, die in het geheel niet of slecht gepubliceerd zijn, zijn geen zekere conclusies te trekken.

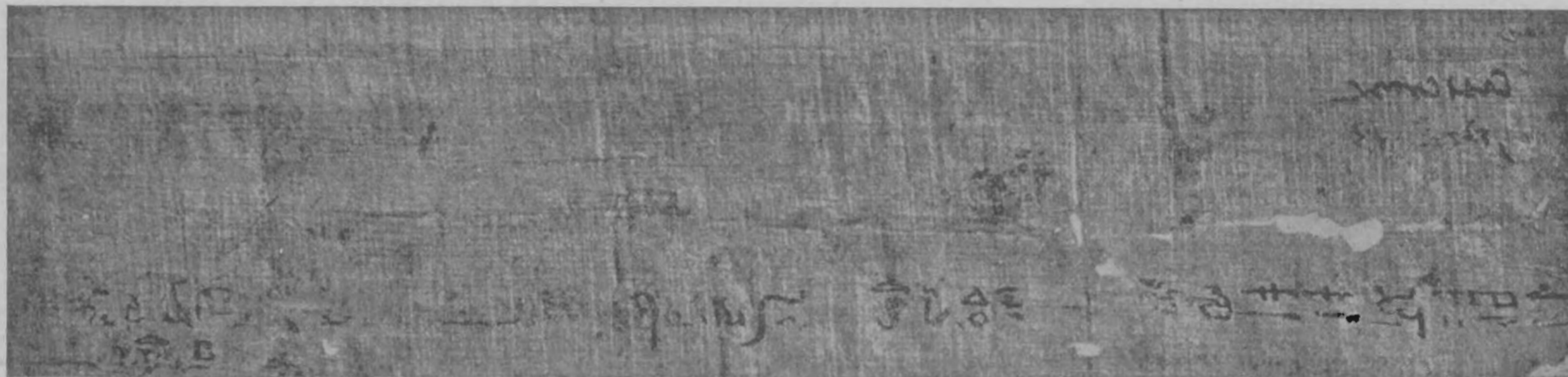
Het graf van Soter werd gevonden in de buurt van het gehucht Sjaich-Abd-al-Qoerna, aan den noordelijken rand van het door de antieke stad beslagen oppervlak, op den westelijken Nijloever. Het was, in LEBOLO's woorden „in fondo del suo pozzo fabbricato di mattoni e tutto ornato internamente di pitture diverse” en zou dus eventueel met een der talrijke, op dit terrein openliggende graven kunnen worden geïdentificeerd. Dit is bij mijn weten nog niet geschied. Er heerscht in de geheele Thebaansche Necropolis een groote onzekerheid in zake de vindplaatsen van oudheden uit de Graeco-Romeinsche periode. Aan vondsten van dit genre heeft het in de doodenstad van Loexor zeker niet ontbroken, maar men schijnt geen van de oudere met zekerheid te kunnen localiseeren. Dit althans zullen wij mogen opmaken uit het zwijgen van het aan de „Theban Necropolis” gewijde deel der „Topographical Bibliography” van de Misses B. PORTER en R. MOSS.

Met een dezer vondsten is de hier besprokene in een verwijderd verband te brengen. Zij werd gedaan in denzelfden tijd, waarin ook het vermaarde archief der Thebaansche Choachyten aan het licht kwam ¹⁾. De ontdekker hiervan was weer LEBOLO. In een kruik werden tientallen, ja misschien meer dan honderd groote papyri gevonden, die, in den loop der negentiende eeuw bestudeerd en uitgegeven, de Demotische en Grieksche contracten en overige bescheiden van een inheemsche familie bleken te bevatten. LEBOLO heeft DI SAN QUINTINO doen gelooven, vermoedelijk om de zaak pikanter te maken, dat een dezer acten, de papyrus Turijn No. 1, op de mummie van Soter was gevonden. Dit is door latere onderzoekers, te beginnen met PEYRON, in twijfel getrokken en is inderdaad hoogst onwaarschijnlijk; de oorkonden der Choachyten dateeren uit een geheel anderen tijd en ook in de teksten zelf is geen enkel argument ten gunste van de bewering kunnen worden gevonden. Maar het is een feit, dat beide vondsten ongeveer tegelijkertijd en mogelijkerwijze dus in elkanders onmiddellijke nabijheid moeten zijn gedaan. Want dezelfde GREY, die de mummie van Tphous kocht en in Loexor slechts weinige dagen vertoefde, bracht ook de twee Demotische papyri uit het archief der Choachyten mede, die thans in het Britsch Museum zijn naam dragen.

1) Vgl. U. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit*, deel II, Berlijn en Leipzig 1935, blz. 38.

Volledigheidshalve moge er nog aan herinnerd worden, dat van de vele duizende, in Thebe gevonden Grieksche ostraca, die in de zeventiger en tachtiger jaren der vorige eeuw op de markt zijn gekomen, het verreweg grootste gedeelte uit precies dezelfde periode stamt als die, waarover wij hier spreken, de tweede helft der eerste en de eerste helft der tweede eeuw na Christus. Deze periode is zoo onevenredig rijk vertegenwoordigd, dat men onwillekeurig geneigd is naar een dieperen samenhang te zoeken. Wij zullen ons oordeel voorloopig echter moeten opschorten, want de vindplaatsen der ostraca zijn nog geheel onbekend.

De lijkpapyrus van Sensaos bestaat uit één enkel papyrusvel, metende ongeveer $24\frac{1}{2}$ bij ongeveer $21\frac{1}{2}$ cm en is aan de voorzijde, waar de vezel in dit geval verticaal loopt, beschreven met een tekst van 22 regels, terwijl aan de achterzijde slechts de titel van dezen tekst en, in het Demotisch (ⲉⲛⲥⲁⲱⲥ) en in het Grieksch (ΕΝΝΑΩC), de naam van de bezitster van het document staat. De papyrus, thans achter glas gezet, is op wit papier vastgeplakt, waarin op de plaats van den titel een rechthoekige opening van 21 bij 5 cm is uitgespaard, die zich bevindt aan de keerzijde van de regels 1-5 van het recto. Om den titel voor zich te hebben, moet men den papyrus

Afb. 20

over zijn bovenrand omwenden; de Grieksche naam staat dan ondersteboven (Afb. 20). De indeeling is dus zoo, dat de Egyptische lezer, na den buitenliggenden regel op het verso te hebben gelezen, zonder den papyrus in zijn volle lengte te behoeven om te draaien, direct met den tekst van het recto kon verder gaan.

De toestand, waarin het document verkeert, is vrij goed. De tekst wordt hier en daar door kleine lacunes onderbroken, maar kan met behulp van varianten overal worden aangevuld. Bedekking met papier végétal heeft men bij dezen papyrus onnoodig geoordeeld en slechts over de lacunes — en nog niet eens over alle — zijn, ter vermijding van een verder afbrokkelen, kleine stukjes van dit papier geplakt. Daar het grootste gedeelte van den tekst aldus vrij gelegen heeft, heeft het oppervlak een weinig van afschaving te lijden gehad, waardoor het schrift, een Hiëratisch van typisch laten ductus, op eenige plaatsen onduidelijk geworden is.

De papyrus is, evenals alle overige documenten uit het graf van Soter, de op blz. 32 genoemde exemplaren misschien uitgezonderd, nog ongepubliceerd. Het weinige, dat ik in de litteratuur over hem vinden kan, beperkt zich tot de opmerkingen van REUVENS, op blz. 33 van zijn tweede Lettre à M. Letronne, en de vermelding van LEEMANS in zijn „Description Raisonnée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide”, Leiden 1840, onder het nummer T 33.

Ik doe thans eerst de transcriptie en de vertaling van den tekst volgen:

(1) (2) sic. 1)

(3) (4)

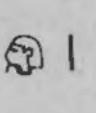
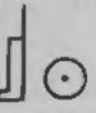

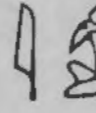
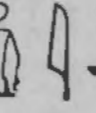
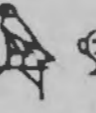
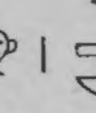
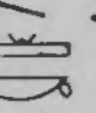

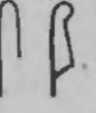
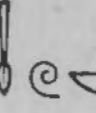

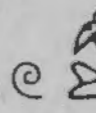

(5) (6)

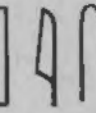
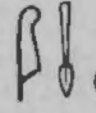
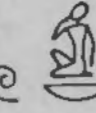
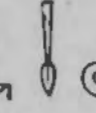

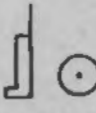

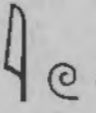
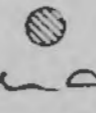

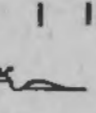
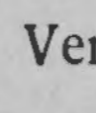
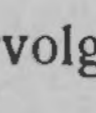
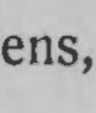
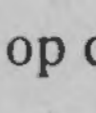
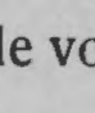
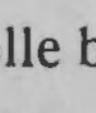
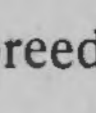
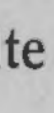
(7) 2)

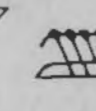
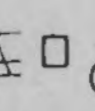
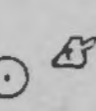
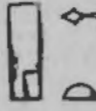
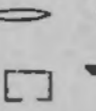

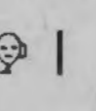
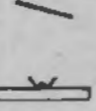
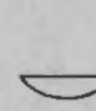
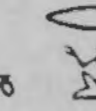
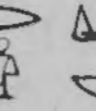
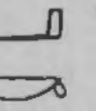

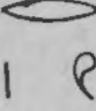

sic. (8)

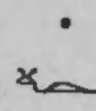
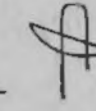

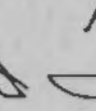
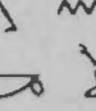
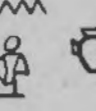
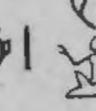
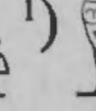
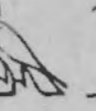

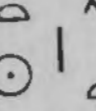
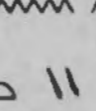
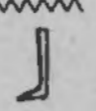
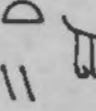

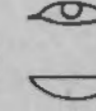
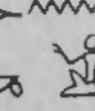
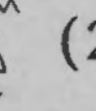
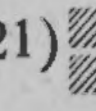
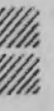
(9) (10)

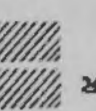

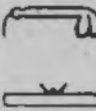
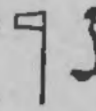

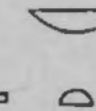
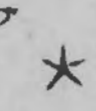

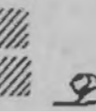
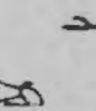
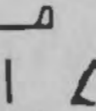
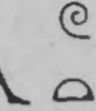

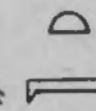

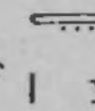

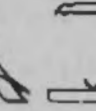
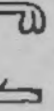
- 1) Open ruimte.
- 2) veranderd in .
- 3) veranderd in .
- 4) Sic, voor *s3wtj.w*, vgl. regel 3.

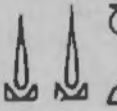
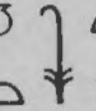
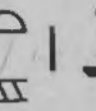
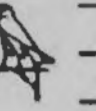
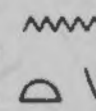
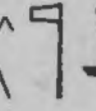
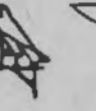
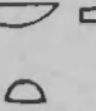
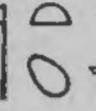

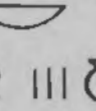
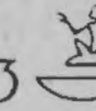
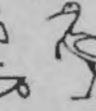

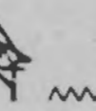
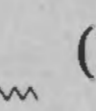
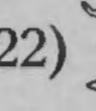
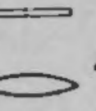

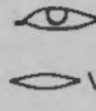
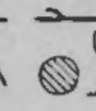

 En links, op vier regels:

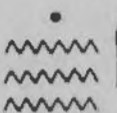
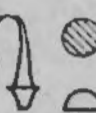

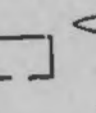
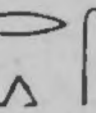
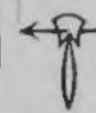
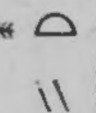

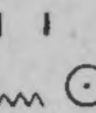

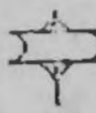
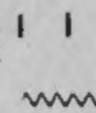
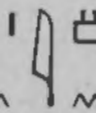
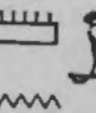
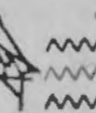
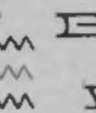
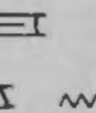
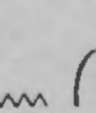
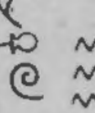
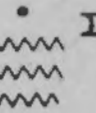
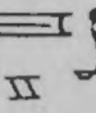

 Vervolgens, op de volle breedte

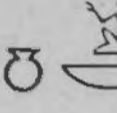
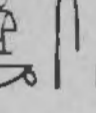
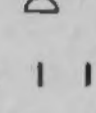

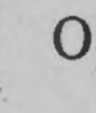
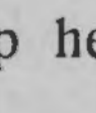
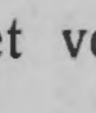
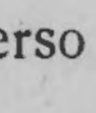
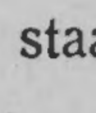
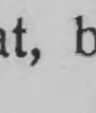
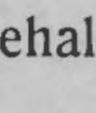
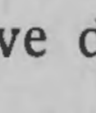
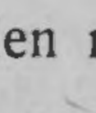
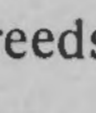
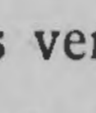
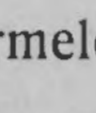
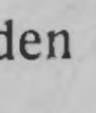
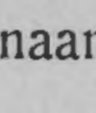
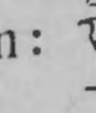
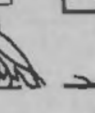
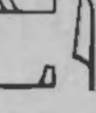
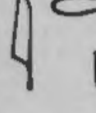

van de bladzijde: (20)

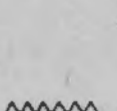
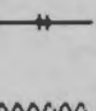
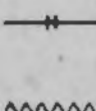
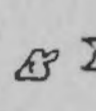
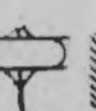

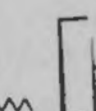
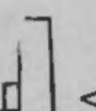

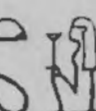
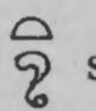
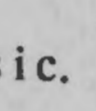

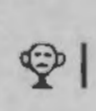

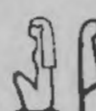
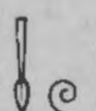
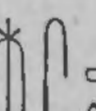
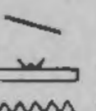
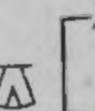

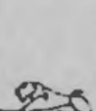

 (21)

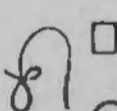
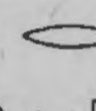
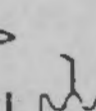
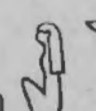
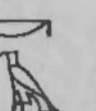
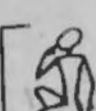
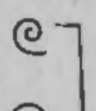
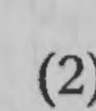
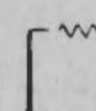
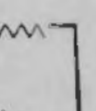
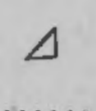
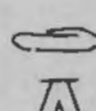
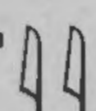
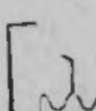
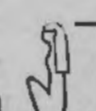

 (22)

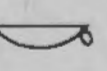

 Op het verso staat, behalve den reeds vermelden naam:

 (2)

De Hathor Sensaos, gerechtvaardigd, dochter van Cleopatra, bijgenaamd Candace, zegt:

„Ik ben Re bij zijn opgang, Atoem bij zijn ondergang en Osiris Chentamentioe in den nacht. Wendt U tot mij, poortwachters van het Westen, bewakers der Onderwereld, wachters bij het Huis der Henoe-bark! Wend U tot mij, Anoebis, zoon van Osiris, gij vertrouwde wachter der Onderwereld! Wendt U tot mij, goden met borende oogen, die zich bevindt onder het gevolg van Osiris, in de hal der waarachtigen, goden, die zich bevindt in de hal van het Ealoeveld! Wend U tot mij, Hathor, meesteres van het Westen, waarachtige, aan wie de afgestorvenen zijn toevertrouwd! Wendt U tot mij, al gij goden der Onderwereld, goden, die waakt over Osiris! Ik ben Uwlieder vader Re-Horachte, uit wien gij bij de schepping voortgekomen zijt. Ik ben Horus, de zoon van Isis, de zoon van Osiris, die voor eeuwig op den troon zit. Ik ben Hor-wer, heer van Opper-Egypte, die de leden van Re heeft geheeld en Horus op den troon van zijn vader heeft gezet. Ik ben Hormerti, heer van den strijd, die alle goden heeft beschermd²⁾).

1) veranderd in .

2) *nht*, vgl. Wörterbuch II, blz. 315, noot 3 met Belegstellen. Den bewerkers van het Wörterbuch onbekend is het hiervan afgeleide vrouwelijke substantivum *nht.t*, „bescherming”, Koptisch *nauyte*, niet te verwarren met het mannelijke *nht.w*, „overwinning”. Voor *nht.t*, vgl. CH. KUENTZ, La Bataille de Qadech, derde aflevering, Caïro 1934, B(ulletin), No. 25 en 41, en F. LL. GRIFFITH, Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, deel III, Manchester 1909, blz. 363. De voorbeelden, geciteerd in de Belegstellen van Wörterbuch II, blz. 317, noot 16-22, behooren wel alle onder *nht.w*. Vergelijk bijvoorbeeld met die van noot 16, KUENTZ, loc. cit., P(oème) 39, 127, B 111, en L(égende) 1; met die van noot 17 en 18, P 26, L 61 en 62; met die van noot 19, P 247, 338, L 6, 18 en 19; met die van noot 20, P 10; met die van noot 21, P 170, 197, en met die van noot 22, P 1. De onjuiste orthographie kan overgenomen zijn uit het Hiëratisch.

Ik ben Horus, heer van Letopolis, heer van Per-ie, die opstandigen verslindt in de buurt van Heliopolis. Ik ben Thot, heer der goddelijke woorden, die aan alle goden inzicht(?) geeft. Wendt U tot mij, wachters der Onderwereld! Laat mij¹⁾ de nachtelijke uren. Moge mijn ziel uitgaan naar den hemel, met de zielen der groote goden. Moge ik tezamen met Atoem offergaven verkrijgen. Moge mij water geplengd worden in het Huis des Vorsten, zooals ook aan den ouden Vorst²⁾, die in Heliopolis is. Moge ik binnentreden in Heliopolis, in den nacht van het offermaal en in den nacht van het feest van den zesden dag der maand, tezamen met alle goden en godinnen van Opper- en Neder-Egypte, terwijl ik een van hen ben. Moge ik tezamen met de verheven goden binnentreden bij Osiris Chentamentioe, in den nacht van het feest der Henobark. Moge mijn ziel in de necropolis vergoddelijkt worden. Moge ik binnentreden en uitgaan, terwijl ik een van hen ben.

O Thot, wend Uw gelaat tot mij en geef mij recht tegenover mijn vijanden, zooals gij Osiris recht hebt gegeven tegenover zijn vijanden, voor het groote gerechtshof in Heliopolis, in dien nacht van den strijd tot vernietiging van dien vijand, op dien dag, waarop de vijanden van den Alheer werden verpletterd.

O Thot, wend U tot mij en geef mij recht tegenover mijn vijanden, zooals gij Osiris recht hebt gegeven tegenover zijn vijanden, [voor het groote gerechtshof] in Boesiris, in dien nacht van het oprichten der Djed-zuil in Boesiris (Djedoe).

[O Thot, wend U tot mij en geef mij recht tegenover mijn vijanden, zooals gij Osiris recht hebt gegeven tegenover zijn vijanden, voor het groote gerechtshof] in Letopolis, in dien nacht van het offermaal in Letopolis.

[O Thot, wend U tot mij en geef mij recht tegenover mijn vijanden, zooals gij Osiris recht hebt gegeven tegenover zijn vijanden, voor het groote gerechtshof] in Rostau, in dien nacht, waarin Anoebis zijn beide armen op de dingen(?) achter Osiris legde.

O Heer van het licht, die zich bevindt in het Groote Paleis, wend U tot mij! Geef mij mijn mond, opdat ik er mee spreke, leid mij mijn hart op het uur van den Booze. Maak³⁾ mij mijn mond, opdat ik er mee spreke voor den grooten god, den heer der Onderwereld. Niet word [ik] afgewend in den hemel, op aarde of voor het gerechtshof van eenigen god of eenige godin. Ik ben de ziel van Horus, die het vuur bij zijn tevoorschijnkomen heeft gedooft.

De stralen van Re, de lucht van Amon, het water van Hapi, mij behooren zij tot in eeuwigheid⁴⁾.

Op de keerzijde van het handschrift staat de titel: *Het Š^c.t n šnšn van de Hathor Sensaos, gerechtvaardigd, dochter van Cleopatra, [bijgenaamd] Candace*. Daarmede laat de tekst zich gemakkelijk identificeeren. Š^c.t n šnšn, „Boek van het Ademen”, of, zooals wij wellicht moeten vertalen, „Brief van het Ademen”⁵⁾, is de naam, gedragen door een aantal religieuze compo-

1) *wšr* of *wš*, onzeker van vertaling.

2) Dwz. aan Atoem.

3) Sic, *irj.k*. Het Doodenboek heeft hier, begrijpelijker, *i w rdj n.j*, „mij is gegeven”.

4) Voor de vertaling van *ink št*, vgl. papyrus Caïro 58018, regel 60-63.

5) Het in het Demotisch zeer gebruikelijke woord *š^c.t* beteekent „brief”, en de veronderstelde beteekenis „boek” steunt slechts op eenige late boekentitels, vgl. Wörterbuch IV, blz. 419, noot 18 en 19. In papyrus Rhind I 8, d 3, en II 8, d 4, wordt gesproken van het „*š^c.t n šnšn*, dat Thot te uwer introductie heeft geschreven”. Tot iemands introductie schrijft men eerder een brief dan een boek. De naam van een religieus boek is trouwens *mdj.t*.

sities van zeer laten datum, die alle bekend zijn geworden uit de lijkpapyri, gevonden op Egyptische mummies uit den Romeinschen tijd. Het is een uitgebreide, maar nog weinig bestudeerde litteratuur, gedeeltelijk ontleend aan oudere spreukenverzamelingen, als bijvoorbeeld het Doodenboek, maar, naar het schijnt, gedeeltelijk toch ook oorspronkelijk.

De verwarrende hoeveelheid van het hiertoe te rekenen litteraire materiaal laat zich, op grond van het tot op heden gepubliceerde, in tenminste drie groepen verdeelen, die onafhankelijk naast elkander staan en slechts den titel gemeen hebben. Ik ga hier even nader op in en onderscheid:

I Een tekstencyclus, bewerkt door J. LIEBLEIN in zijn „Le Livre Egyptien Que Mon Nom Fleurisse”, Leipzig 1895¹⁾. Een laatste codificatie van de reeds uit den praedynastieken tijd overgeleverde religieuze en magische litteratuur, analoog aan de bekendere verzamelingen, als de Pyramideteksten, de Sarcophagteksten, het Doodenboek, enz. De spreuken zijn alle lang, maar worden bijna steeds in sterke afkorting gegeven en komen afzonderlijk of met tweeën of drieën tezamen gevoegd op de papyri voor. De inhoud der handschriften is als gevolg daarvan sterk varieerend, daar elk uit de spreuken zijn eigen keuze doet en bekort op de hem eigen wijze. Volledige edities komen niet voor, of zijn nog niet gevonden. Het uitvoerigst is nog de papyrus Louvre 3148, in transcriptie gepubliceerd door P. PIERRET, *Etudes Egyptologiques*, 1ste aflevering, Parijs 1873, op blz. 42-79. Wij vinden hier een tiental teksten:

a. Van blz. I 1 tot blz. III 12: De resten van een of meer spreuken, zonder titel en, naar ik meen, ook uit andere bron niet bekend.

b. Van blz. III 12 tot blz. VII 6: Een spreuk, die wellicht in dezen, en zeker in een anderen papyrus²⁾, den titel *T3 šc.t n šnšn mh I.t*, of „Eerste Boek van het Ademen” draagt. Zij wordt dikwijls aangetroffen, vgl. de papyri Br. Mus. 10109; Bibl. Nat. 151 en 152; Louvre 3152, 3157, 3176a, 3176b, 3176e, 3279, 3290, 3865, enz.; Florence 3662; Caïro 58007, 58008, 58009, 58011, 58014, 58021 en 58023; LEPSIUS, *Denkmäler VI*, 122. De papyrus Louvre 3279 verdeelt de spreuk in vijf onderafdeelingen, waarvan de laatste een ondertitel voert, door DEVÉRIA vertaald als: „Chapitre de boire l'eau dans le lieu funèbre”.

c. Van blz. VII 7 tot blz. VII 25: Een spreuk zonder titel.

d. Van blz. VIII 1 tot blz. IXa 10: Een spreuk, hier zonder titel, maar in een ander handschrift (papyrus Caïro 58007) voorzien van het bijschrift *mh II.t*, wat een afkorting zal zijn van **T3 šc.t n šnšn mh II.t*, of „Tweede Boek van het Ademen”³⁾. Eveneens zeer geliefd, vgl. de papyri Br. Mus. 10111; Edinburgh⁴⁾; Louvre 3157, 3159, 3161, 3162, 3163, 3174, 3176j,

1) Volledige bibliographie bij W. GOLÉNISCHEFF, *Papyrus Hiératiques*, Caïro 1927, op blz. 35. LIEBLEIN's werk werd besproken door E. CHASSINAT in een artikel, verschenen in de *Revue de l'Histoire des Religions*, deel XXXI, Parijs 1895, blz. 312.

2) Papyrus Florence 3662, uitgegeven door A. PELLEGRINI. De toevoeging *mh I.t* staat hier half Hiëratisch, half Demotisch geschreven als 𓆎 , wat PELLEGRINI, steunende op PIERRET, foutievelijk omschrijft als *mh II.t*. PIERRET had in den Parijschen papyrus een teeken voor zich, dat hij zich als 𓆎 dacht. Dit kan echter nauwelijks juist zijn, want „tweede” is in het Egyptisch *mh šn.t* of *šn.nw.t*, maar niet *šn* alleen. Ik vermoed, dat hij met de geheel Demotische groep voor *mh I.t*, namelijk 𓆎 , te doen had en deze las als 𓆎 , het Hiëratische teeken voor *šn*. Beide teekens gelijken inderdaad als twee druppels water op elkander. In papyrus Caïro 58007 draagt de spreuk weliswaar geen titel, maar wordt zij gevolgd door spreuk d. met het bijschrift *mh II.t*, zoodat een bijschrift **mh I.t*, bij de eerste kan zijn vergeten.

3) Dit gelezen door DEVÉRIA in de papyri Louvre 3157 en 3161. Vgl. ook nummer 3865.

4) Vgl. BIRCH's opmerking, P.S.B.A., deel VII, blz. 89.

3177a, 3289, 3865, Salt 58, enz.; Caïro 58007, 58009, 58013, 58017, 58018, 58020 en 58022; Berlijn 3163; LEPSIUS, Denkmäler VI, 122.

e. Van blz. IXa 11 tot blz. IXb 12: Een spreuk zonder titel, doorspekt met magische namen.

f. Van blz. IXb 12 tot blz. X 1: Een spreuk zonder titel.

g. Van blz. X 3 tot blz. X 6: Een spreuk zonder titel.

h. Van blz. X 7 tot blz. XI 9: Een spreuk zonder titel, vgl. papyrus Salt 58, regel 33-42.

Papyrus Louvre 3148 is niet in zijn geheel bewaard gebleven. Het is slechts een torso, waarvan het begin en het einde ontbreken. Daardoor moeten eenige teksten zijn weggevallen. In andere handschriften vinden wij nog:

i. Een spreuk, beginnende met de woorden *ḥnh b3.k*, „Uw ziel leeft”. Zeer gebruikelijk, vgl. de papyri Br. Mus. 10108 en 10112; Louvre 3161 en 3375; Turijn 1989; Caïro 58009 en 58012, en pap. Lieblein (regel 1-10). De titel ontbreekt nog.

k. Een spreuk, evenals de onder b. behandelde beginnende met de woorden *ink R^c*, „Ik ben Re”, maar naar den verderen inhoud hiervan geheel verschillend. Vgl. de papyri Edinburgh; Brussel E 5298; Turijn 1990; Florence 3669 en 3670; Caïro 58015, 58016 en 58019. Ook hiervan is de titel nog niet aangetroffen.

l. Een spreuk met onbekenden titel, vgl. papyrus Caïro 58010.

m. Een spreuk met vele geographische toespelingen, voorkomende in papyrus Berlijn 3030, en gedeeltelijk toegankelijk in G. MÖLLER's „Hieratische Paläographie”, deel III, tweede uitgave, Leipzig 1936, op plaat X. Wellicht is het niet meer dan de voortzetting van een der vorige.

Daarmede is wel al datgene geïnventariseerd, wat over deze teksten is gepubliceerd. Volledig kan de inventaris zoo echter niet zijn. Niet alleen is van slechts een klein gedeelte der spreuken de tekst in zijn geheel teruggevonden, maar ook het aantal spreuken zelf moet grooter zijn geweest. Wij kunnen dit afleiden uit de gemakkelijkerheid, waarmede steeds weer nieuwe tevoorschijn komen.

II Het „Boek van het Ademen, Vervaardigd door Isis voor haar Broeder Osiris”, uitgegeven en bewerkt door V. DENON, H. BRUGSCH, P. J. DE HORRACK, E. A. WALLIS BUDGE en A. PELLEGRINI ¹⁾. De inhoud is nauw verwant aan dien van het „Livre Que Mon Nom Fleurisse”, maar de handschriften onderscheiden zich door een grootere uniformiteit; zij geven alle nagenoeg denzelfden tekst en bekorten zelden. De critische uitgave, gewenscht door G. Maspero in zijn bespreking van DE HORRACK's werk, Bibliothèque Egyptologique, deel II, Parijs 1893, blz. 477-480, is nog steeds samen te stellen. Zij zou zich op tenminste de volgende handschriften moeten baseeren: Br. Mus. 9995; pap. Denon; Louvre 3121, 3126, 3154, 3158, 3166, 3167, 3221, 3222, 3284, 3285 en 3291; Berlijn GY 15 (oud nummer) en 3135 ²⁾; en Florence 3665.

III De korte tekst, in facsimile gepubliceerd door H. BRUGSCH op plaat X van zijn „Grammaire Démotique”, Berlijn 1855, blijkens het bijschrift ontnomen aan een papyrus bewaard te Dresden, blijkens de beschrijving op blz. 202 aan een papyrus in het bezit van de Bibliothèque

1) Vgl. E. A. WALLIS BUDGE, The Book of the Dead, Facsimiles of the Papyri of Hunefer, Anhai, Kerāsher and Netchemet, Londen 1899, blz. 39-43, met plaat 1-3; Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, Serie Quinta, deel XIII, Rome 1904, blz. 87-104. Verwijzingen naar de oudere litteratuur bij Maspero, loc. cit.

2) Vgl. G. MÖLLER, Hieratische Lesestücke, deel III, Leipzig 1910, plaat 32, en id., Hieratische Paläographie, tweede uitgave, deel III, Leipzig 1936 plaat XI.

Nationale te Parijs. Het is, ondanks den weidschen titel *Š^c.t n šnšn*, of „Boek van het Ademen”, niet meer dan een samenraapsel van eenige weinige en los naast elkander staande formules, dienende tot garnituur bij de vermelding van naam, genealogie en leeftijd van den overledene. Varianten komen voor in de papyri Br. Mus. 10072, Louvre 3165, 3176r en 3258, Berlijn 1522 en 3169, en Caïro 31170, 31171, 31172, 31175(?) en 31176. De eerste hiervan is uitgegeven door N. REICH, in zijn artikel „An Abbreviated Demotic Book of the Dead”, *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XVII, blz. 85-97, waar ook een volledige bibliographie te vinden is. De handschriften van den tekst (en de opschriften) zijn alle in het Demotisch, niet in het Hiëratisch, geschreven en kunnen op palaeographische gronden als Romeinsch worden gedateerd.

De toewijzing van genoemde drie teksten en tekstgroepen staat vast, daar zij zich zelf met zooveel woorden als „Boeken van het Ademen” bestempelen. De lijst zou echter nog aanzienlijk worden uitgebreid, zoo wij met SPIEGELBERG¹⁾ ook de volgende late religieuze werken wilden opnemen: de teksten van de beide Demotische papyri Rhind (vgl. G. MÖLLER, *Die Beiden Totenpapyrus Rhind des Museums zu Edinburgh*, Leipzig 1913, I 8, d 1, met bijbehorende vignette, en II 8, d 1), die van den Demotischen papyrus Bibl. Nat. 140 (vgl. F. LEXA, *Das Demotische Totenbuch der Pariser Nationalbibliothek*, Leipzig 1910, I 9) en het zoogenaamde „Buch vom Durchwandeln der Ewigkeit” (vgl. den Hiëratischen papyrus Leiden T 32, VIII 9). Het argument is, dat in al deze teksten vermeld wordt, dat het „Boek van het Ademen” aan den doode is medegegeven, dat er echter, behalve in het laatste geval, geen verdere geschriften op de mummies werden aangetroffen, zoodat met het citaat dus naar de papyri zelf moet zijn verwezen. Ik geef deze meening voor wat zij waard is. Heeft SPIEGELBERG gelijk, dan wordt daarvoor het bereik van den titel zooveel ruimer, dat wij wel moeten concludeeren, dat in den Romeinschen tijd „Boek van het Ademen” een algemeene term voor doodenteksten was. Dit te meer, daar de Parijsche en Leidsche papyri reeds andere titels dragen.

De lijkpapyrus, medegegeven aan Sensas, — om hiertoe thans terug te keeren — is beschreven met het eerste gedeelte van de onder I b. genoemde spreuk. Zij begint met een adres aan verschillende goden, dat, vergeleken met de redactie in de andere handschriften, zoo goed als volledig moet zijn weergegeven. De doode stelt zich voor als Re, als Atoem en als Osiris Chentamentioe²⁾, de beheerschers van de drie deelen van het etmaal, en richt zich tot de bewakers van de Onderwereld, met name tot Anoebis, den „lethaeus janitor”, die hier, geheel zooals bij Plutarchus, als zoon van Osiris wordt voorgesteld, en tot Hathor³⁾. Hierop identificeert hij zich nogmaals met eenige goden, wien hij interessante, maar voor ons helaas veelal onbegrijpelijke epitheta geeft, en komt dan met zijn verzoek: Dat zijn ziel zich moge vereenigen met die der goden, dat hij offers en water moge verkrijgen, dat hij deel moge nemen aan bepaalde plechtigheden, enz., het gewone mengsel van animistische en lokaal-cultische voorstellingen, kenmerkend voor de oud-Egyptische doodenteksten. De groepeeringsmotieven in deze eerste paragraaf, meer nog dan de motieven zelf, wijst op een late samenstelling en deze indruk wordt bevestigd

1) Vgl. W. SPIEGELBERG, *Demotische Papyrus aus den Königlichen Museen zu Berlin*, Leipzig en Berlijn 1902, blz. 26.

2) *Wšir hntj imntj.w.* In Grieksche transcriptie *Ὀὐσερσετεμενθ*, vgl. K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae*, deel II, Leipzig en Berlijn 1931, blz. 20, regel 445. De woorden *imn.t.t.* „Westen”, en *imn.tjw.* „bewoners van het Westen”, zijn in dezen papyrus, zooals ook in andere uit den Graeco-Romeinschen tijd dateerende, samengevallen.

3) Vgl. ook TH. HOPFNER, *Fontes Historiae Religiosae Aegyptiacae*, Bonn 1922-25, blz. 209, regel 23 en id., *Plutarch über Isis und Osiris*, deel I, Praag 1940, blz. 47/48.

door taalkundige eigenaardigheden. De omschrijving der participia in regel 8 is niet denkbaar in het Egyptisch, ouder dan het late Nieuwe Rijk.

Op deze aanroeping volgt, sterk verkort, een spreuk, die aan het Doodenboek is ontleend, alwaar zij in drie redacties voorkomt, die in onze moderne hoofdstukkenindeeling de nummers XVIII, XIX en XX dragen. Aan deze drie redacties voegen de Romeinsch-Egyptische lijkpapyri een vierde toe. Zooals de spreuk zich hier, en dus ook in ons handschrift, voordoet, vertoont zij veel gelijkenis met Doodenboek, hoofdstuk XVIII, maar mist zij daarvan de volledigheid. Groot zijn de verschillen intusschen niet en reeds in de oudere literatuur zijn de motieven alle aanwezig.

De inhoud van deze spreuk, in het Doodenboek opgenomen onder den titel „Spreuk der Krans”, bestaat uit een aanroeping, gericht tot den god Thot, den rechter bij het doodengerecht, en deze wordt gesmeekt den doode tegenover zijn vijanden evenzoo recht te geven ¹⁾, als hij dit aan Osiris bij verschillende, ons weer onbekende, mythologische gebeurtenissen had gedaan. Wie de vijanden van den doode zijn en bij welke gelegenheid Thot hulp kan verleenen, wordt niet gezegd. Wij zouden in hen gaarne personificaties der zonden zien, die den doode bij het wegen van het hart in tegenwoordigheid van Osiris zouden kunnen belagen, en waarschijn-

1) *šmꜣc-hrw*. Deze term wordt in deel IV van het Wörterbuch, op blz. 125, vertaald als „die Stimme jemds. richtig machen = ihn obsiegen lassen im Gericht”. De tweede vertaling is beter dan de eerste. *šmꜣc* is niet „rechtvaardig maken”, maar „als rechtvaardig erkennen”, zooals ook in het Hebreeuwsch הַצְרִיק deze beteekenis heeft. Het geldt hier de declaratieve of aestimatieve beteekenis van het causativum, welbekend uit de Semitische talen (vgl. C. BROCKELMANN, Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen, deel I, Berlijn 1908, blz. 527, en W. WRIGHT, A Grammar of the Arabic Language, deel I, Cambridge 1896, blz. 34) en in het Egyptisch evenmin zeldzaam. Aan de drie, door Sethe op blz. 217 van het eerste deel van zijn „Verbum” gegeven voorbeelden voeg ik toe de werkwoorden: *šꜣj* (van *ꜣj*, groot), *šꜣn* (van *ꜣn*, schoon), *šwꜣš* (van *wꜣš*, aanzienlijk), *šwr* (van *wr*, groot), *ššbk* (van *šbk*, voortreffelijk) en *škꜣ* (van *kꜣ*, hoog), alle met de beteekenis „prijzen, eeren”, *šwꜣb*, vergeven (van *wꜣb*, rein; vgl. Wörterbuch IV, blz. 66, noot 27), en *šꜣnd* (van *ꜣnd*, gering), *šhwr*, (van *hwr*, ellendig), *šhrj-c* (van *hrj-c*, dienaar) en *šdꜣw* (van *dꜣw*, slecht), alle met de beteekenis „smalen, geringschatten”. De declaratief-aestimatieve functie wordt, na het verdwijnen van het causativum, overgenomen door de omschrijving met *rdj*, geven, en in het Koptisch vinden wij bijvoorbeeld: ταιο, eeren (van *ꜣj*, groot), ταινο, veroordeelen (van *ꜣdꜣ*, schuldig), ταινο, rechtvaardigen, prijzen (van *mꜣc*, gerecht) en ταινο, veroordeelen (vgl. νεσε, leelijk zijn). De overgang van een causatieve beteekenis tot een declaratief-aestimatieve wordt in vele talen aangetroffen, zelfs in het Hollandsch, waar wij spreken van „billijken”, voor „als billijk beschouwen” en van „loochenen”, voor „tot leugen verklaren”. Ook het substantivum *hrw* kan in de verbinding *šmꜣc-hrw* niet zijn gewone beteekenis van „stem” hebben. Het is hier de „stem” van de procedeerende partij voor den rechter, dus het geheel van zijn schriftelijke en mondelinge betoogen; zijn „conclusie”, zou, meen ik, een modern jurist zeggen. In dezen zin schijnt het woord in de oudere Egyptische teksten nog onbekend te zijn, vgl. Wörterbuch III, blz. 324, 325, maar goede voorbeelden zijn te vinden in de Demotische juridische literatuur, vgl. Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, deel LVII, Weimar 1937, blz. 290, noot 2. De geheele uitdrukking *šmꜣc-hrw* beduidt dus het beslissen ten gunste van een der partijen in het geding. In sommige gevallen (zooals ook hier, daar aan de rechtvaardigheid van Thot moeilijk kan worden getwijfeld) is deze vertaling echter te zwak en schijnt van een meer actief ingrijpen sprake te zijn. Dit komt weer goed uit met de Hebreeuwsche parallel, die behalve het beslissen ten gunste van iemand ook de beteekenis heeft van „iemand aan zijn recht helpen, iemands (rechtvaardige) zaak tot de zijne maken”, waarbij de rechter dus uit zijn lijdelijkheid treedt. — Ik neem deze gelegenheid te baat nog op een ander typisch en uit de Semitische talen (vgl. Brockelmann, loc. cit., blz. 528, Wright, loc. cit., blz. 35) goed bekend gebruik van het causativum te wijzen, nml. het denominatieve, bij verba, afgeleid van substantiva, die een tijdsbegrip aanduiden. In het Egyptisch ken ik: *šwhꜣ*, den nacht doorbrengen; *šmšrw*, den avond doorbrengen; *šnhꜣ*, vroeg ter been zijn, en *šdꜣwꜣ*, den morgen doorbrengen.

lijk is dit ook de bedoeling der spreuk; maar het wordt in de doodenlitteratuur, waar het ethische steeds achter het mythologische schuil gaat, nergens duidelijk gezegd.

Is de doode door Thot eenmaal als rechtvaardig erkend, dan zal hij zich volgens de antieke gewoonte, waarop ook II Timotheus 4, 8 zinspeelt, een krans mogen opzetten¹⁾. Hierop wijst blijkbaar de titel van het hoofdstuk. Opvallend is nu echter, dat de Egyptenaren, in hun verlangen naar „rechtvaardigheid” Thot's uitspraak in het geheel niet plegen af te wachten, maar zich reeds op aarde, als mummie, laten bekransen. Op dit gebruik is voor het eerst gewezen door W. PLEYTE, in een monographie, getiteld „La Couronne de la Justification”, en verschenen in de Acten van het zesde internationale Congres der Orientalisten, gehouden te Leiden in 1884. Waar mummies in hun oorspronkelijke omgeving en door ter zake bevoegden konden worden gevonden bleken zij steeds, of althans gewoonlijk, met echte of kunstmatige bloemen te zijn bekransd of door bloemenslingers te zijn omgeven. In ouderen tijd zijn de kransen ruim en rusten zij op de schouders²⁾, later worden zij kleiner en liggen zij op het hoofd, zooals dit bij de in het graf van Soter gevonden mummies het geval was. Het Egyptische gebruik, het hoofd van den doode te bekransen, onderscheidt zich dan in niets meer van het Grieksche, zoodat bij de vele, uit de Romeinsche periode stammende mummieportretten, waarop de doode bekransd staat afgebeeld, even goed aan Egyptischen als aan Griekschen invloed kan worden gedacht.

Wordt de doode bekransd bijgezet, dan moet hiervan wel de beteekenis zijn, dat hij reeds voor zijn begrafenis als rechtvaardig is bevonden. Dat dit inderdaad zoo is, blijkt uit het feit, dat sedert onheugelijke tijden de overledene in Egypte het epitheton *mꜣꜥ-hrw*, of „gerechtvaardigd” voert³⁾. Wij moeten hier te doen hebben met een gewoonte, den doode, alvorens hem bij te zetten, door bepaalde sacramentele handelingen en spreuken in een toestand van ritueele reinheid te brengen. De Egyptische teksten zijn op dit punt ongelukkigerwijze weinig mededeelzaam en wij zouden ons tot hypothesen moeten beperken, ware het niet dat een passage uit het werk van een Grieksch schrijver ons eenigermate uit de verlegenheid hielp. Deze schrijver is de historicus Diodorus van Agyrion en de passage het 92ste hoofdstuk uit het eerste Boek van zijn *Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ*, waarin hij ons de volgende beschrijving van de begrafenisgebruiken der Egyptenaren geeft:

„De familieleden van hem, die moet worden begraven, kondigen den dag der begrafenis aan de rechters en verwanten en aan de vrienden van den gestorvene aan en verzekeren, dat „die en die — hier noemen zij den naam van den overledene — het meer zal oversteken”. Zijn vervolgens de rechters, ten getale van twee en veertig, bijeengekomen en hebben zij plaats genomen op een halfcirkelvormig podium aan gene zijde van het meer, dan wordt de bark, die reeds van te voren door lieden, die zich speciaal op dit bedrijf toelagen, is vervaardigd, neergelaten.

1) Wanneer in papyrus Chester Beatty I, 16, 7, Horus het pleit van zijn tegenstander Seth heeft gewonnen, bekransen zich de goden, die hem hebben bijgestaan.

2) Of deze oudere en ruimere kransen met Newberry (vgl. H. CARTER, *The Tomb of Tut-ankh-amen*, deel II, Londen 1927, blz. 190) reeds als „kransen der rechtvaardigheid” mogen worden opgevat, blijft onzeker. Blijkens de door PLEYTE geciteerde inscriptie op de mummie M 10 van ons Museum (vgl. P. A. A. BOESER, *Beschreibung der Ägyptischen Sammlung*, deel XI, den Haag 1920, plaat IX, bovenste regel) werd de krans in ieder geval reeds in de XXste Dynastie, dus lang voor de komst der Grieken, op het hoofd gelegd. Een nieuwe bewerking van Pleyte's monographie ware zeer gewenscht.

3) Het is niet gemakkelijk uit te maken of *mꜣꜥ-hrw* hier als bijstelling dan wel, met GARDINER, *Egyptian Grammar*, § 313, als parenthetische wensch is op te vatten. Voor de laatste mogelijkheid zou eventueel spreken, dat de „Spreuk der Krans” in het colophon van Doodenboek, hoofdstuk XIX, als amulet wordt betiteld. Vgl. ook Papyrus Rhind I 10, d 13.

Op haar staat de veerman, dien de Egyptenaren in hun taal Charon noemen. Men vertelt derhalve, dat Orpheus, die oudtijds bij de Egyptenaren is geweest en dit gebruik heeft gezien, de sage over den Hades heeft verdicht, deels bij wijze van nabootsing en deels uit eigen phantasie — maar hierover zullen wij later nog spreken. Wanneer de bark nu in het meer is neergelaten, maar de sarcophaag met de mummie er nog niet op is geplaatst, veroorlooft de gewoonte het aan ieder, die er zich toe geroepen gevoelt, een aanklacht in te dienen. Biedt zich iemand tot een aanklacht aan en bewijst hij, dat de doode slecht heeft geleefd, dan vellen de rechters openlijk hun vonnis en wordt de mummie niet tot de gebruikelijke begrafenis toegelaten. Blijkt echter de aanklager een valsche aanklacht te hebben ingediend, dan wordt hij zwaar bestraft. Wanneer niemand als aanklager optreedt, of iemand op een valsche beschuldiging wordt betrapt, leggen de familieleden den rouw af en heffen zij lofprijzingen op den overledene aan. Over zijn afkomst zeggen zij niets, in tegenstelling tot hetgeen bij de Grieken de gewoonte is, daar zij van meening zijn, dat alle Egyptenaren van even goede geboorte zijn, maar zij beschrijven zijn gedrag als kind en hoe hij opgegroeid is, zijn vroomheid en rechtvaardigheid in de jaren van zijn manbaarheid en zijn zelfbeheersching en overige deugden; en zij roepen daarbij de onderaardsche goden aan, dat dezen hem onder de zaligen mogen opnemen. De menigte stemt met deze lofzangen in en prijst den naam van den gestorvene, die thans tot in eeuwigheid te midden der zaligen in de Onderwereld zal wonen. Hierop plaatsen zij, die eigen graven bezitten, de mummie in de daarvoor aangewezen ruimte en maken zij, die geen eigen graven bezitten, in hun huis een nieuw vertrek en zetten hierin tegen den sterksten wand de sarcophaag, recht overeind. Ook de lijken van hen, die wegens een aanklacht, of omdat op hen een hypotheek is genomen, niet mogen worden begraven, houdt men bij zich tehuis en het komt niet zelden voor, dat hun kleinkinderen, wanneer zij tot welstand zijn gekomen, hen van de geldelijke verplichting of de aanklacht vrijmaken en alsdan op schitterende wijze laten bijzetten.”

Aldus de geschiedschrijver Diodorus. In een voorafgaand hoofdstuk (cap. 72) heeft hij in kortere bewoordingen ongeveer hetzelfde medegedeeld over de formaliteiten, die in acht genomen werden bij de begrafenis der Pharao's en aan de juistheid van zijn beschrijving, die trouwens door den inhoud van teksten als die van de beide papyri Rhind tot op zekere hoogte wordt bevestigd, behoeft dus niet te worden getwijfeld.

De tekst van den papyrus wordt voortgezet met eenige zinnen, ontleend aan de hoofdstukken XXI en XXII van het Doodenboek, en welker strekking is, den doode in de Onderwereld de vrije beschikking over zijn mond te geven. Tamelijk abrupt volgt nu het einde. In een laatsten zin verklaart de doode zich tot heer over de elementen. Dat is de formule, waarmede de exemplaren van het „Livre Que Mon Nom Fleurisse” plegen te besluiten.

De lijkpapyrus van Sensaos werd gevonden „sur le côté de la momie, en dehors du bras droit”, en was „roulé plat”¹⁾. De opgave is van waarde, daar over de vindplaatsen der overige gepubliceerde papyri zoo goed als niets is bekend gemaakt. Vele exemplaren bevatten antieke aanwijzingen, waaruit blijkt, dat de handschriften bij voorkeur onder het hoofd ($\overline{d3d3}$) of onder de voeten ($rd.wj$) werden geplaatst. Zoo waren bijvoorbeeld de papyri Br. Mus. 10109 (tekst b); Louvre 3148 (tekst b), 3176a (tekst b, bijschrift κεφαλή), 3273 en 3289 (tekst d, bijschrift ὑπὸ τῆν κεφαλῆν); Florence 3662 (tekst b) en Caïro 58017 (tekst d) voor de plaats onder het hoofd bestemd, en de papyri Br. Mus. 10108 (tekst i); Louvre 3157 (tekst d), 3176f

1) „Folded flat” was ook de papyrus door HENNIKER gevonden op de mummie van Soter.

(tekst d?) en 3246 (tekst d?); en Caïro 58022 (tekst d) voor die onder de voeten. Sommige mummies waren zelfs voorzien van twee exemplaren, waarvan er één onder het hoofd en één onder de voeten moest worden gelegd. Op hen werden gevonden de papyri Florence 3669 (voor het hoofd, tekst k) en 3670 (voor de voeten, tekst k), Caïro 58013 (voor de voeten, tekst d) en 58014 (voor het hoofd, tekst b), en 58015 en 58016 (zonder nadere aanduiding, beide tekst k). Er bestonden dus regels voor de plaatsing der handschriften, volgens dewelke tekst b. gewoonlijk onder het hoofd en tekst d. gewoonlijk onder de voeten werd gelegd. Op deze regels maakt het Leidsche exemplaar een uitzondering.

Ziehier tenslotte eenige gegevens over de verbreiding van de onder den naam „Boek van het Ademen” samengevatte litteratuur in plaats en tijd. Alle gepubliceerde handschriften stammen, voor zoover de herkomst bekend of zelfs maar waarschijnlijk is, uit Thebe ¹⁾. De datum staat slechts vast voor de papyri, gevonden in het graf van Soter (Iste/IIde eeuw na Christus), en voor die, afkomstig uit het graf van de familie van een zekeren Horsiëse, priester van Amon in Thebe, welks inhoud verspreid werd over ten minste de Musea van Leiden en Parijs (regering van Augustus) ²⁾; geen der exemplaren schijnt echter, naar de palaeographie te oordeelen, ouder te zijn dan de Romeinsche periode. De „Boeken van het Ademen” zijn de laatste religieuze teksten van heidensche inspiratie, die Egypte heeft voortgebracht, en de hen behelzende handschriften geven ons de laatste voorbeelden van het gebruik van het Hiëratische schrift. Het oude en eerbiedwaardige Doodenboek was in dezen tijd reeds verdwenen ³⁾. Het heeft de Romeinsche periode niet meer mogen halen ⁴⁾.

B. H. STRICKER

1) Ook de papyrus Caïro 58018, vgl. G. MÖLLER, Hieratische Paläographie, deel III, blz. 14 en Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, deel XIV, blz. 16, en A. MARIETTE, Les Papyrus Egyptiens du Musée de Boulaq, Parijs 1871, blz. 9.

2) Op de mummie van dezen man werden gevonden: 1. Een uitgebreid exemplaar van het „Buch vom Durchwandeln der Ewigkeit” (papyrus Leiden T 32); 2 en 3. Twee exemplaren van het „Livre Que Mon Nom Fleurisse” (de papyri Louvre 3157 en Bibl. Nat. 151); 4 en 5. Twee exemplaren van het „Boek van het Ademen”, redactie Isis (de papyri Louvre 3285 en 3291).

3) Vgl. de noot 2 bij B. MÖLLER, loc. cit., blz. 14. De door LEXA uitgegeven Demotische papyrus, dateerende uit het jaar 63 na Christus' geboorte, is reeds niet meer dan een bloemlezing uit het Doodenboek.

4) [Aan de bronnenopgave op blz. 4 voege men nog toe: M. CHABOUILLET, Catalogue Général et Raisonné des Camées et Pierres Gravées de la Bibliothèque Impériale, Parijs 1858, waarin op blz. 408 eenige der stukken in het bezit van de Bibliothèque Nationale staan geïnventariseerd.]

ONZE URNEVELDEN

1. INLEIDING

Nederlands oudheid draagt een eigen karakter, bepaald door zijn ligging aan den rand van Europa, en door de armoede aan bodemschatten. Daardoor ontwikkelt zich meestal de kultuur der oudste Nederlanders langs lijnen van geleidelijkheid; de oorspronkelijke bevolking ondergaat de vreemde invloeden, die tot haar komen, zonder groote schokken, en het autochthone element blijft steeds een groote rol spelen.

Het gevolg hiervan is o.a., dat wij de Nederlandsche oudheidkundige verschijnselen in hun ontwikkeling wellicht zuiverder kunnen observeeren, dan zulks elders, waar een stormachtiger getij pleegt te heerschen, mogelijk is.

Driemaal luidt vóór het begin der Middeleeuwen ook hier de stormklok, die groote veranderingen en strijd aankondigt: eerst, als de verovering van groote deelen van Midden-Europa door het Bekervolk omstreeks 1800 v.o.j. voor onze grenzen niet ophoudt. De tweede maal, als de groote beweging, die overal de lijkverbranding, het bijzetten van de asch in urnen, en van deze weer in grooten getale op een urnenveld, brengt, in Zuiden en Noorden des lands binnendringt. En ten slotte, na den val van het West-Romeinsche Rijk, komen ten derde male vreemde veroveraars over onze grenzen, die onze bevolking sterk beïnvloeden, de Franken en de Saksers, die echter evenmin als de voorafgaande cultuurstromingen in staat zijn, blijvend het beeld te wijzigen, dat voor en na door de autochthone bevolking wordt gevormd.

In het volgende willen wij inzonderheid de tweede revolutionnaire periode, die der urnenvelden, behandelen.

Beschouwen wij het Nederlandsche materiaal uit de laatste tien eeuwen vóór het begin onzer jaartelling, en beperken wij ons daarbij niet tot een vormenkundige vergelijking der urnen in de musea, doch betrekken wij daarbij ook de grafvormen en vooral den samenhang der verschijnselen in de urnenvelden als geheel, dan treffen ons groote verschillen.

Allereerst ontdekken wij dan als het ware een uiteenvallen van de urnenveldenkultuur in twee groote groepen, ieder met een eigen verspreidingsgebied. Oostelijk van den IJssel en in Drenthe, Groningen en Zuid-Oost Friesland heerscht nl. een geheel andere kultuur dan in de zuidelijke provincies. Laatstgenoemd gebied, ten Zuiden der groote rivieren gelegen, vertoont uitstralingen naar den zuidrand der Veluwe, naar Utrecht, en het Gooi, doch pas in een later stadium. Hangt ons Noord-Oostelijk gebied ten duidelijkste samen met het aangrenzende Duitsche land, Westfalen, het Hannoversche en Oldenburgsche, dan is daarentegen ons Zuiden te beschouwen als het meest Westelijk gelegen verspreidingsgebied van verschijnselen, die ons langs den Duitschen Nederrijn bereiken, voor een klein deel ook uit het Zuiden.

Steeds immers moeten wij ons voor oogen houden, dat onze staatsgrens zoomin naar het Oosten als naar het Zuiden een natuurlijke is, en uit het bovenstaande blijkt reeds, dat het deltagebied onzer groote rivieren, inzonderheid van den Rijn, veel meer een grens vormt tusschen beschavingsgebieden, dan zulks bij onze historisch ontstane grenzen ooit het geval kon zijn.

Wij willen dus thans de verschijnselen achtereenvolgens in Zuid en Noord kort behandelen en daarna pogen deze te interpreteren naar hun historische waarde bij het ontstaan van ons volk.

2. DE ZUIDELIJKE URNEVELDEN

Bij het optreden der urnenvelden in ons Zuiden vallen ons twee vondstcomplexen op, die naast veel overeenkomst ook eenige verschillen vertoonen, en die in de eerste plaats door hun duidelijk kenbare urnenvormen zich scherp van de overige urnenvelden onderscheiden.

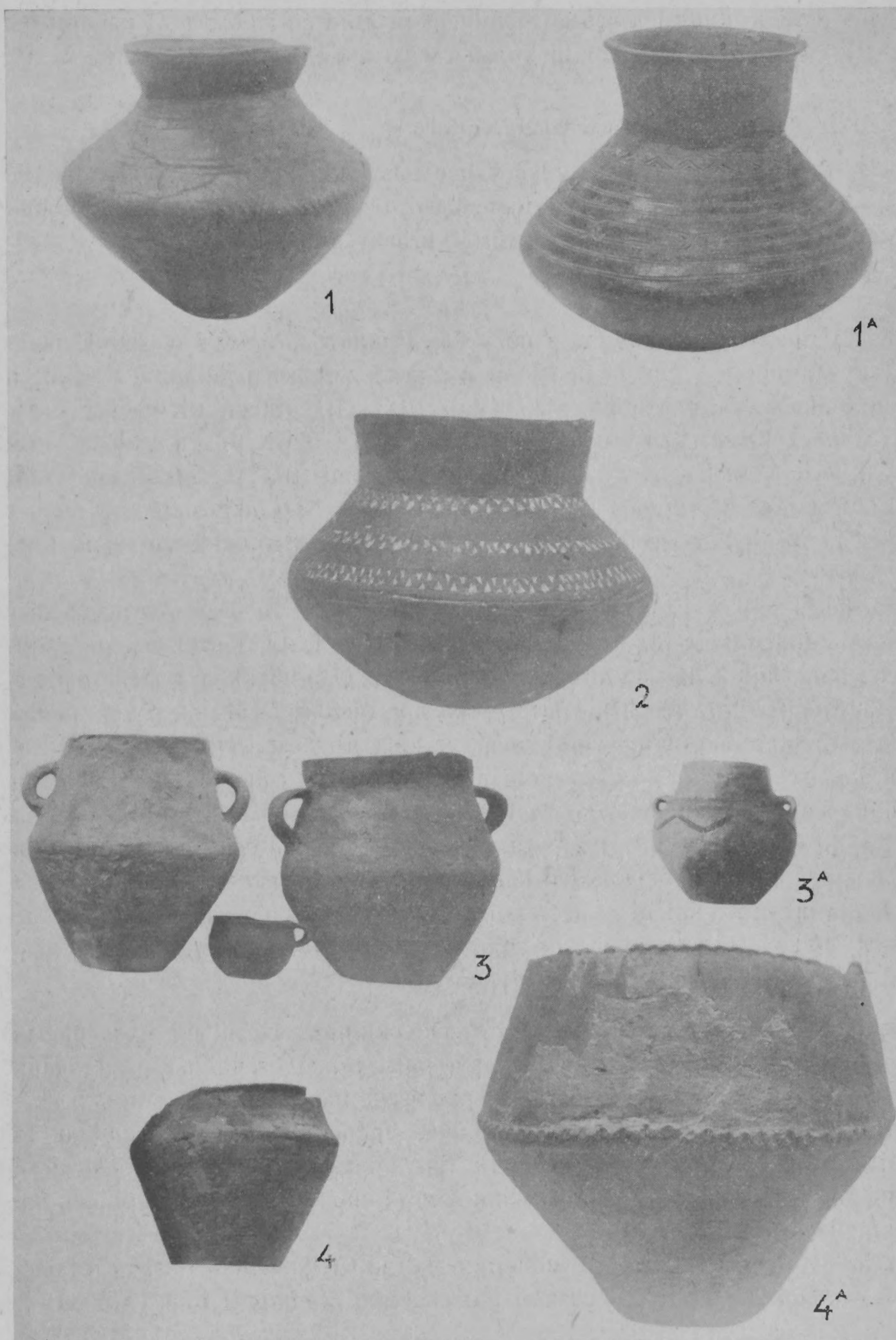
Groep A

In de omgeving van Valkenswaard, dus ten Zuiden van Eindhoven, en ook westelijk daarvan, tot Goirle, zuidelijk van Tilburg, zijn in den loop der jaren vijf urnenvelden systematisch opgegraven, nl. dat van Valkenswaard (Oudhk. Med. Oude Reeks III, 1909), Riethoven (O.M. O.R. IV, 1910 en VII, 1913), Goirle (gedeeltelijk) (O.M.N.R. VII, 1926), Best (Willems: Een bijdrage tot de kennis der voorromeinsche urnenvelden in Nederland, 1935) en Knegsel (O.M. N.R. XVII, 1936). Andere groote necropolen lagen nog bij Bergeik en Luikgestel, waaruit het materiaal gedeeltelijk te Leiden en 's-Hertogenbosch, gedeeltelijk te Brussel berust (de Loë, Belgique ancienne II, 1931).

Omtrent de grafvormen kunnen wij opmerken, dat een urnenveld van deze soort zich niet door de aanwezigheid van duidelijk zichtbare heuvels manifesteert. Is bij toeval een dergelijk urnenveld aangesneden, dan blijkt, dat de urnenbijzettingen in den vlakken bodem hebben plaatsgevonden. De kringgreppels, die reeds bij deze groep optreden, hoewel ook enkele malen bijzettingen zonder een dergelijke omgraving voorkomen, verlopen meestal cirkelvormig, doch, in tegenstelling met de andere zuidelijke groepen, komen hier ook ovale ruimten voor, soms van gecompliceerden vorm. Veelvuldig komt het voor, dat de urn of de beenderenbijzetting zonder urn binnen dezen kringgreppel excentrisch ligt, en ook vaak ligt meer dan één bijzetting binnen dezen kringgreppel. Laatstgenoemde verschijnselen komen later niet meer voor.

Beschouwen wij thans de urnen uit deze necropolen, dan treft ons vooral de groote verscheidenheid van vormen, zulks wederom in tegenstelling tot de hierna te behandelen groepen. Deze vormen zijn alle terug te brengen tot vier grondtypen:

1. Fraaie voorbeelden van de zgn. Zuidduitsche urnenveldenkultuur. Deze zijn gekenmerkt door een hoogen, rechtopstaanden of zelfs wijkenden hals, breede schouder en tamelijk scherp buikknik. De schouder is vaak versierd met plastische banden, die horizontaal verlopen. Een prachtstuk uit Riethoven bezit daarenboven canneluren op den buikknik in schuine richting (afb. 21: 1). Een bijzonder kenmerk, dat terstond de herkenning van deze categorie mogelijk maakt, is de scherp gevormde, schuine rand, die van buiten naar binnen toe daalt (afb. 21: 1A uit Deurne).
2. Daarnaast komen urnen voor met ingekerfde versiering, o.a. te Riethoven en Best in fraaijen, duidelijk kenbaren vorm. Ook deze vertoonen scherpe afscheiding van hals en buik (afb. 21: 2, Riethoven).
3. Van deze urnen kan gezegd worden, dat de meeste als twee druppels water gelijken op de meest voorkomende noordelijke vormen. In het algemeen kan men zeggen, dat het optreden van ooren aan de urnen beperkt is tot het straks te behandelen noordelijke gebied. Op deze regel vormt juist onze groep de eenige uitzondering, en in lateren tijd verdwijnt deze categorie uit onze zuidelijke urnenvelden (afb. 21: 3 (Knegsel) en 3A (Weert)).

Afb. 21
De urnentypen van
groep A

Afb. 22
Riethoven naalden
groep A

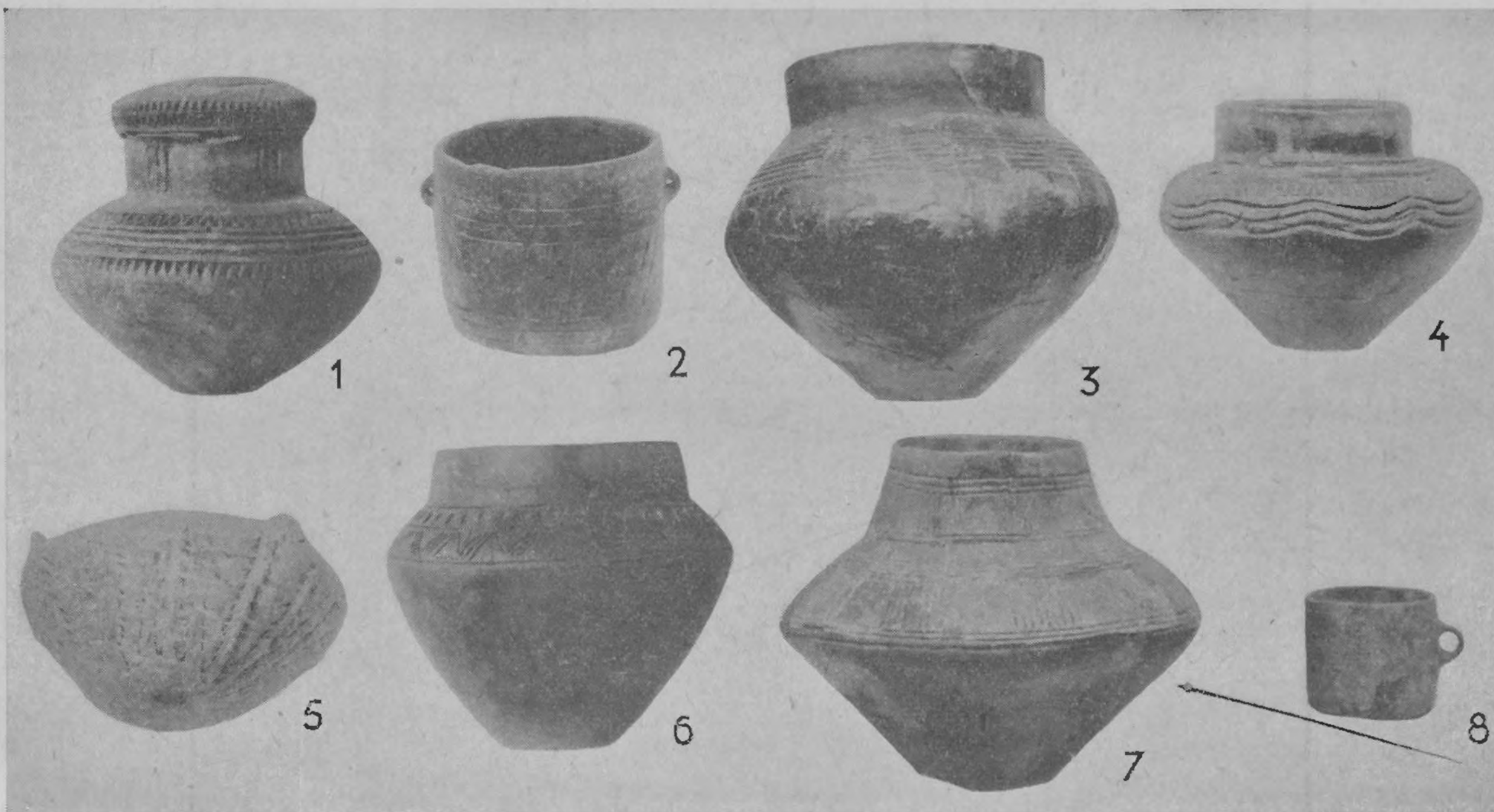
4. Zeer grove urnen, soms met kartelrand en met een opgelegde lijst met vingerindrukken versierd voorzien, voorlopers van de latere „Harpstedter” of „Germaansche” kartelrandurnen. (afb. 21: 4, 4A Knegsel).

Deze groep van urnen wordt, behalve door haar buitenlandsche analogieën, waarover straks, gedateerd door enkele grafgiften van metaal, die in ongeschonden toestand, doordat zij niet mede op den brandstapel gekomen zijn, tot ons kwamen. Het zijn inzonderheid twee naalden uit Riethoven met kegelvormigen kop (afb. 22), en enkele vondsten uit Knegsel (bronzen ringetje met goudblad overtrokken), en Best (bronzen hangertjes), die onze groep dateeren in de tweede Hallstattperiode, dus omstreeks 700 voor onze jaartelling.

De verspreiding dezer groep is een beperkte, zij is hierboven al kort geschetst. Zij wijst naar België, en vandaar wellicht verder in de richting van de Moezel, voor zoover het de onder 1 genoemde typen betreft, die inzonderheid voor deze groep kenmerkend zijn. Over de affiniteiten van type 3 werd reeds gesproken.

Groep B

In den aanleg van het urnenveld onderscheidt zich deze tweede groep door het aanwezig zijn van kleine heuveltjes. De kringgreppels zijn in vergelijk met de later te behandelen groepen tamelijk groot in diameter. Ook hier komt het voor, dat de urn niet juist in het midden ligt, of

Afb. 23

Urrentypen van groep B

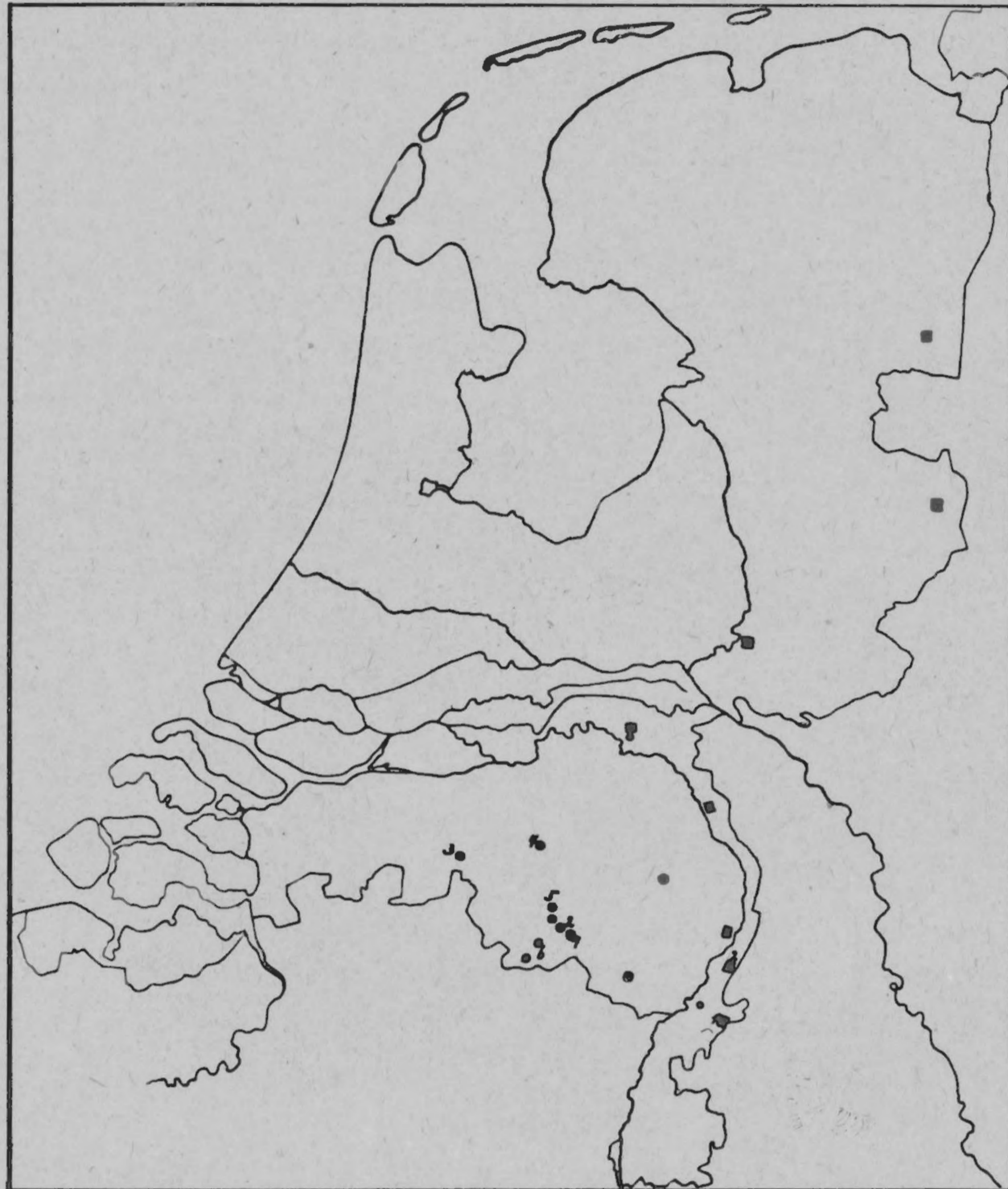
bovenste rij v.l.n. rechts Vlodrop (type 2), Swalmen resp. type 1 en 2 van type 2
 onderste rij v.l.n. rechts Swalmen (type 4), Emmen (type 2) en Eremietenberg (type 2 en 1 met naald)

dat de kringgrep geheel ontbreekt, maar dit zijn in deze groep uitzonderingen. De zgn. „lange bedden” in deze groep bevatten meestal ook een bijzetting. Urnlouze bijzettingen van verbrande beenderen komen ook hier voor. De groep bevat aan urnen de typen 1 en 2 van onze eerste groep, in hoofdzaak met dien verstande, dat type 2 met ingekerfde versiering meer overweegt in aantal, terwijl het type 1 met afgeschuinden rand zeldzamer is dan in de eerste groep. Enkele grove urnen, vergelijkbaar met type 4 der eerste groep, treffen wij daarbij aan. Stellig ontbreekt

echter het type 3, de urnen met oortjes, hetgeen wat betreft het urnenmateriaal de duidelijkste scheiding tusschen deze beide groepen uitmaakt.

De verspreiding dezer typen is in ons land tot het Oosten beperkt. In hoofdzaak in Limburg voorkomende, treffen wij uitloopers ook boven onze rivieren aan, o.a. bij Oldenzaal en bij Emmen.

Een fraaie, gesloten vondst van den Eremietenberg bij Posterholt, thans in het Museum

Afb. 24

Verspreiding van groep A, aangegeven door stippen, groep B door gevuld vierkantje

van het Limburgs Genootschap te Maastricht, bevattende een urn met onechte kerfversiering, een tonvormig bijpotje en een naald met vaasvormigen kop, dateert ook deze groep in de tweede Hallstattperiode.

In Vlodrop kwamen zeer fraaie, vroege exemplaren van urnen met ingekerfde versieringen voor. Deze typen schijnen echter slechts kort te heerschen en worden blijkbaar spoedig opgevolgd door eenvoudiger typen met onechte kerfversiering, eenvoudige groeven, en geheel

onversierde, slechts door hun scherpe vormen als vroeg te onderkennen exemplaren. Kennelijk zijn deze typen de vertegenwoordigers eener strooming, die ons land langs den Duitschen Nederrijn bereikt, en haar invloed ook in het gebied der noordelijke urnenvelden doet gelden.

Literatuur der beide eerste groepen

- Groep A: Evelein, Urnenveld bij Valkenswaard, O.M.O.R. III, 1909, blz. 81-87.
 Evelein, Opgraving van een urnenveld bij Riethoven, O.M.O.R. IV, 1910, blz. 31-42.
 Holwerda, Het urnenveld te Riethoven, O.M.O.R. VII, 1913, blz. 91-98.
 Remouchamps, Opgraving van een urnenveld te Goirle, O.M.N.R. VII, 1926, blz. 93-108.
 Willems, Een bijdrage tot de kennis der vóórromeinsche urnenvelden in Nederland, 1935, blz. 93-104.
 Braat, Een urnenveld bij Knegsel (Gem. Vessem) O.M.N.R. XVII, 1936, blz. 38-45.
 De Loë, Belgique ancienne II, Brussel 1931, afb. 4, 20, 21, 22, 23 (Luikgestel) en 24 (Bergeik).
- Groep B: Bursch, Een urnenveld bij Vlodrop, O.M.N.R. XVII, 1936, blz. 15-16.
 Bursch, Een urnenveld bij Swalmen (nog niet gepubliceerd).
 Bursch, Een urnenveld bij Helden-Koningslust (nog niet gepubliceerd).
 De Loë, Belgique ancienne II, Brussel, 1931, afb. 30 uit Baarlo.

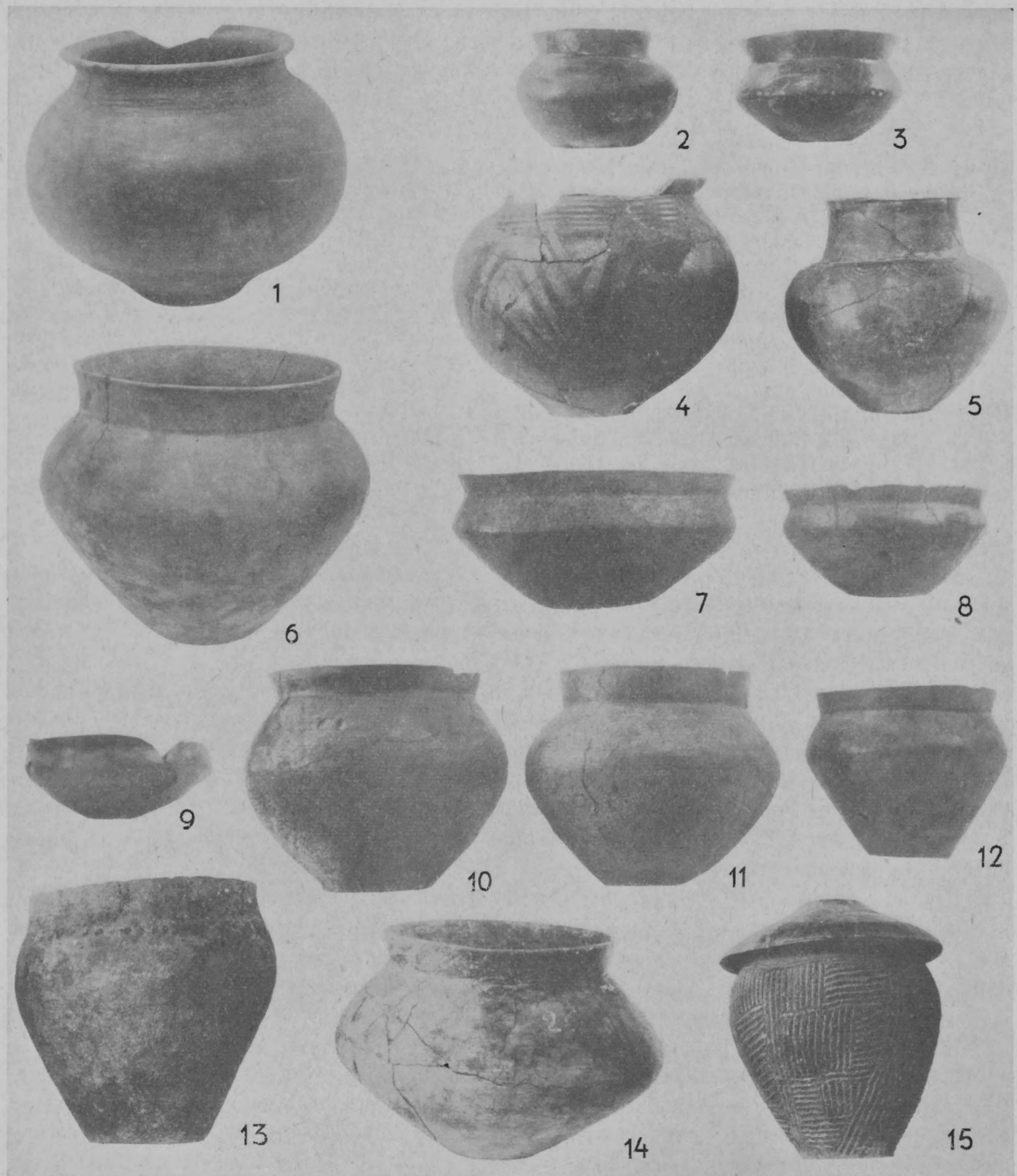
Groep C

De tweede groep, aangevangen met fraaie kerfversiering gaat, zooals wij zien, al spoedig tot eenvoudiger versieringswijze over. Op deze wijze ontstaat een geleidelijke overgang naar onze derde groep. Deze draagt echter een aantal kenmerken, die haar duidelijk van de vroeger genoemde onderscheidt.

Nu ontstaan eerst de grootere necropolen, die vaak met een zekere voorkeur bij de oudere grafheuvels uit den steen- of bronstijd worden aangelegd. Deze heuvels zelf krijgen dikwijls een bijzetting in den top. De kringgreppels zijn nu inderdaad cirkelrond en van kleinere doorsnede dan voorheen en de bijzetting zelf ligt bijna zonder uitzondering precies in het midden. De heuveltjes zijn thans als zoodanig tamelijk duidelijk kenbaar. Enkele malen (Honslog, Wolfersveen, gem. Zelhem) komen rechthoekige kringgreppels voor. „Lange bedden” zonder bijzetting erin komen veelvuldig voor.

Uit deze groep stamt verreweg het meeste materiaal, dat onze musea vult. Zoowel naar het aantal als naar den omvang van het gebied gerekend, is deze groep veruit de sterkste van alle zuidelijke. Binnen deze groep zien wij bij de urnenvormen een geleidelijk voortschrijdende ontwikkeling, die van scherpe, kloeke vormen uitgaat, en leidt tot een steeds grootere verflauwing, voor zoover het de gladwandige typen betreft.

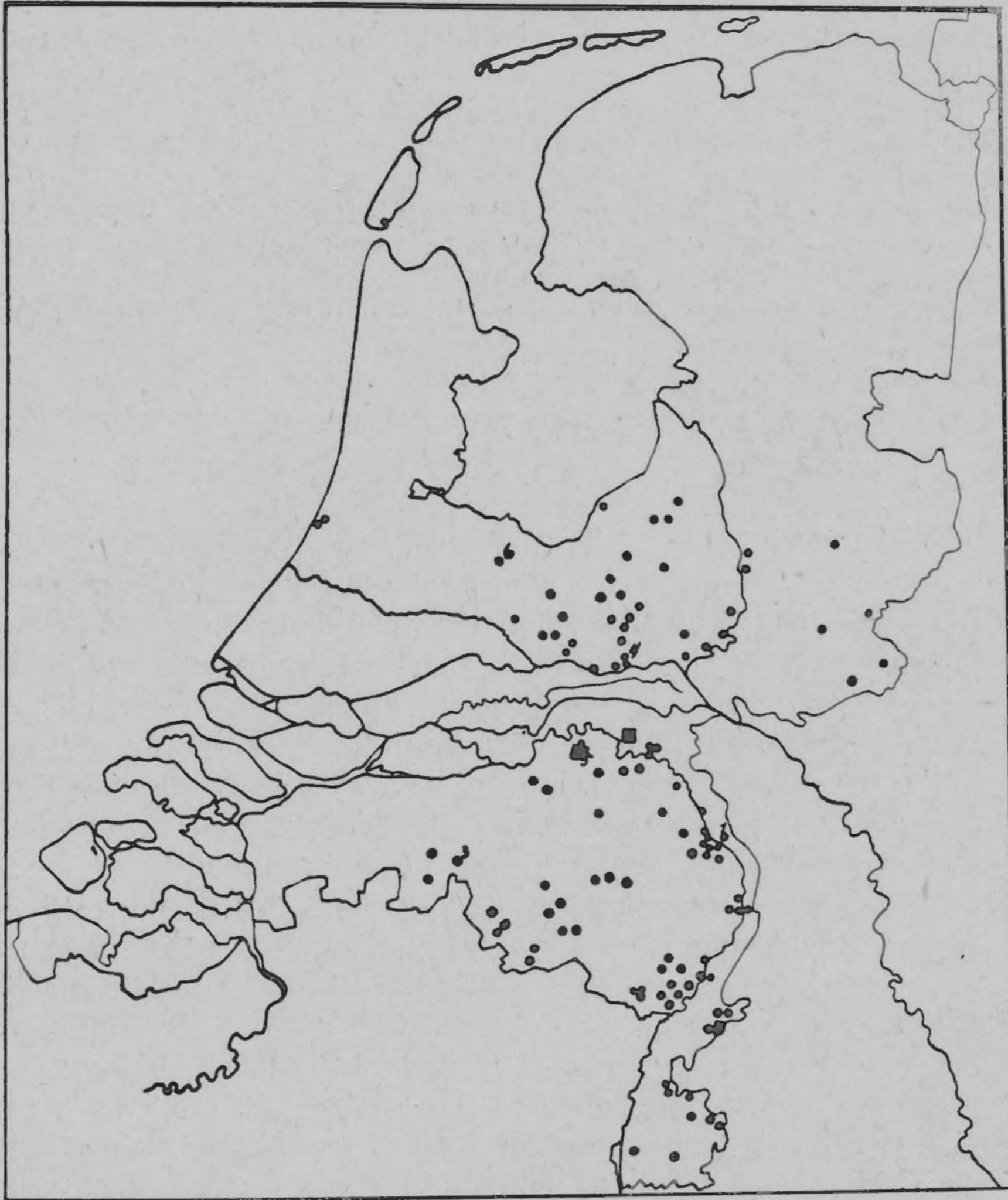
In het begin zien wij beschildering met grafiet optreden, o.a. bij de urnen, gevonden in de nabijheid van het omstreeks 500 v.o.j. te dateeren vorstengraf van Oss (afb. 25: 2 en 3) met zijn fraaie Hallstattwaard (3e Hallstattperiode) en bronzen situla. Dergelijke beschildering kennen wij voorts uit Posterholt en Wijchen (afb. 25: 4 en 5). Tijdens de opgravingen te Helden (nog niet gepubliceerd) observeerden wij van Noord naar Zuid drie vondstcomplexen. Het oudste bevatte o.a. een grooten kringgreppel met de op afb. 25: 1 weergegeven urn. Dan volgde een gesloten urnenveld met typen als afb. 25: 6-12, waarbij slechts éénmaal een urn met kartelrand als latere bijzetting optrad. Laatstgenoemd type was verder zuidelijk blijkbaar in grooten getale vertegenwoordigd. In het grafveld van De Hamert vindt men nog steeds tamelijk scherpe vormen onder gladwandige urnen (afb. 25: 14), doch daarnaast treden in grooten getale de kartelrand-

Afb. 25

Urrentypen van groep C uit Oss (2—3), Posterholt (4), Wijchen (5), Helden 1, 6—12), de Hamert (13—15)

urnen op afb. 25: 13, waarvan een enkele met versiering over het geheele oppervlak (Kalenderbergversiering, afb. 25: 15). Een steeds verder schrijdend flauwer worden der oorspronkelijk scherpe vormen der gladwandige urnen gaat gepaard met een steeds sterker in aantal worden der kartelrandurnen, en met een verspreiding, die thans niet meer voor de rivieren halt maakt, doch

Afb. 26
Verspreiding van groep C

zich steeds meer naar het Noordwesten toe uitbreidt (omgeving van Ede, het Utrechtsche, Hilversum en eveneens naar den Achterhoek, Wolfersveen). In Twente is de invloed van deze groep veel geringer dan die van onze tweede groep.

Wij moeten aannemen, dat de ontwikkeling van deze groep, begonnen omstreeks 500 v.o.j. alle eeuwen vóór het begin der Romeinsche occupatie, vulde, waar wij zien, dat de laatste uitloopers nog door Romeinsche grafgraven, bijv. in het grafveld van Uden, worden gedateerd.

Het verspreidingsgebied omvat in hoofdzaak Limburg, Brabant (behalve de streek ten

Westen van Tilburg), de Veluwezoom, Utrecht en het Gooi. Kartelrandurnen en enkele invloeden van de zijde der gladwandige urnentypen vinden wij spaarzaam vertegenwoordigd ook in het gebied der noordelijke urnenvelden.

Literatuur bij groep C

- Holwerda, Das Gräberfeld von de Hamert bij Venlo 1914.
 Holwerda, Die Perioden der Hallstattkultur und ihre Datierung. O.M.N.R. III, 1922, blz. 49-58.
 Remouchamps, Opgraving van een urnenveld te Goirle (N.B.) O.M.N.R. VII, 1926, blz. 93-109.
 Bursch, Het urnenveld op het landgoed Oostereng onder Bennekom, O.M.N.R. XIV, 1933, blz. 26-38.
 Holwerda, Een vroeg-Gallisch vorstengraf bij Oss (N.B.) O.M.N.R. XV, 1934, blz. 39-53.
 Holwerda, Ein hallstattzeitliches Fürstengrab bei Oss in Holland, Seger-Festschrift (Alt-schlesien Bd. V, 1934), blz. 194-197.
 Bursch, Oudheidkundige onderzoekingen te Hilversum, 1934 in O.M.N.R. XVI, 1935, blz. 45-63.
 Bursch, Een urnenveld bij Helden-Koningslust, ongepubliceerd.
 Bursch, Een urnenveldje te Wolfersveen, gem. Zelhem, ongepubliceerd.

Groep D

De vierde zuidelijke groep is die van West-Brabant.

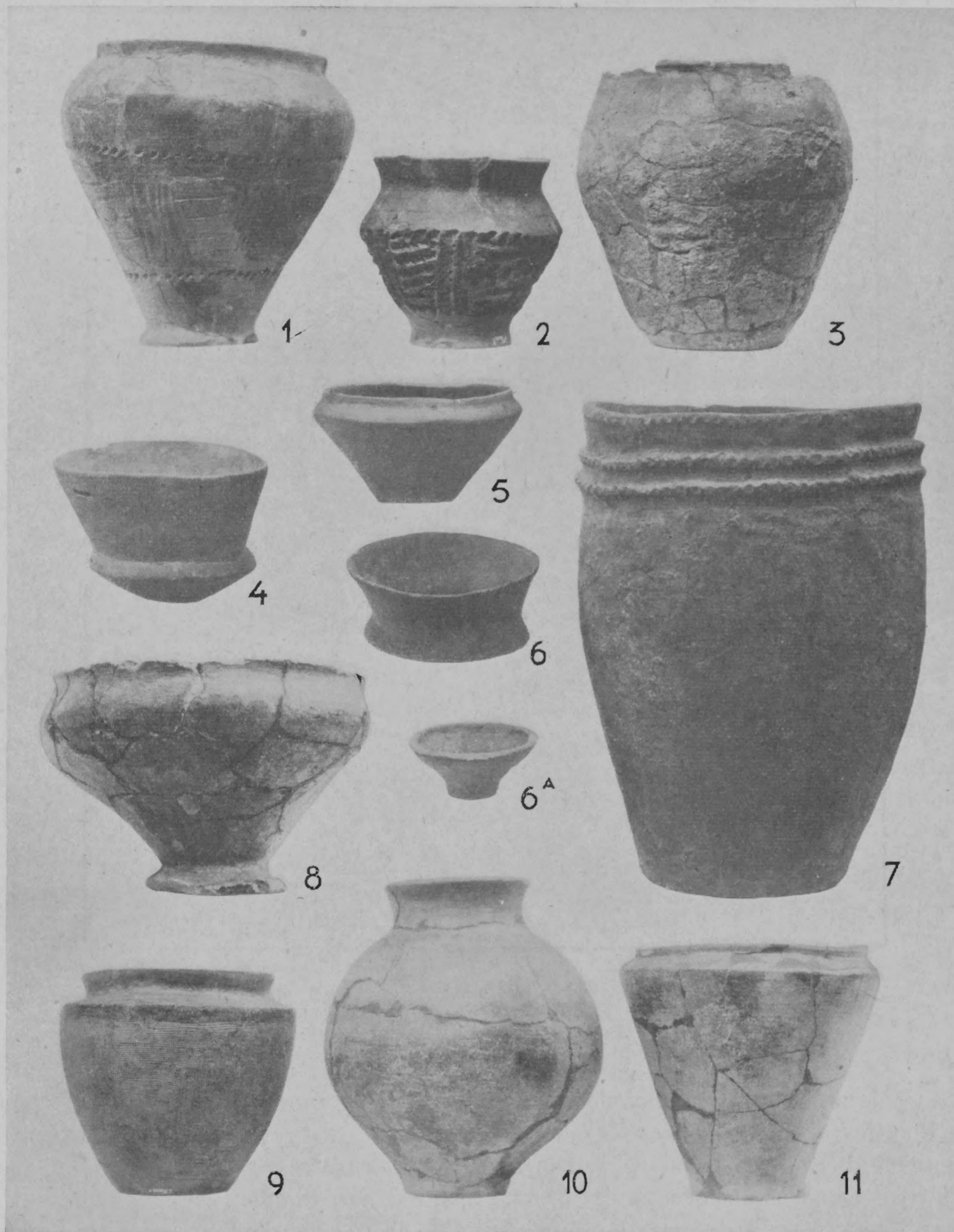
Bij Strijbeek werd door ons het eerste urnenveld van dezen aard opgegraven. Vóórdien waren uit West-Brabant, inzonderheid uit de omgeving van Tilburg, reeds verscheidene urnen van afwijkenden vorm bekend. Te Strijbeek waren de weinige kringgreppels van dit kleine urnenveldje niét gesloten, doch vertoonden zij een opening. Gevonden werden een urn van de soort, zooals die aan de Marne in Noord-Frankrijk thuis is (afb. 27: 1), een urn met Kalenderberg-versiering (afb. 27: 3), eveneens van scherpen vorm, waarvan een volkomen parallel uit Valkenswaard in het Rijksmuseum te Leiden berust en een kartelrandurn van zeer verflauwden vorm (afb. 27: 3). Als eenige grafgift werd een bronzen armband van weinig zeggenden vorm gevonden. Vondsten van „Vases carenés” kennen wij uit Alfen in Brabant, (afb. 27: 4-7), uit Bergeik is een urn met beschildering aanwezig in het Museum te 's-Hertogenbosch, naast eerstgenoemde. Te Maasniel in Limburg (bij Roermond) werden ook dergelijke vondsten gedaan, terwijl wij te Elsloo aan de Maas scherven met roode beschildering met andere van scherpen La Tène-vorm vonden. Een schaal op voet kennen wij voorts uit Ede (afb. 27: 8).

Van Wijchen zijn drie urnen in het museum te Leiden aanwezig, die eveneens deze scherpe vormen vertoonen (afb. 27: 9-11). Een daarvan draagt kamversiering. Een dergelijke urn uit Meerbeke bij Tubbergen vertoont eenzelfde vorm, doch is met een oor voorzien.

Al deze urnen vertegenwoordigen verspreide voorbeelden van West-Europeesche invloeden, die van Noord-Frankrijk uit in hoofdzaak westelijk Brabant binnen drongen, doch zich ook blijkbaar verder oostelijk en noord-oostelijk lokaal deden gelden. De vroegste typen, die met beschildering en de vondsten van Strijbeek, dateeren uit den vroegen la Tène tijd (4e eeuw), die van Wijchen en Meerbeke, evenals de voetvaas uit Ede, zijn tegen den keizertijd aan, of zelfs reeds daarbinnen, te dateeren.

Literatuur bij groep D

- Bursch, Een urnenveldje bij Strijbeek (N.B.) O.M.N.R. XVIII, 1937.
 Holwerda en Smit, Catalogus der archaeologische verzameling van het Prov. Genootschap te 's-Hertogenbosch 1917.

Afb. 27
 Urnentypen van groep D
 Strijbeek (1-3), Alfem (4-7), Ede (8), Wijchen (9-11)

Afb. 28
Verspreiding groep D

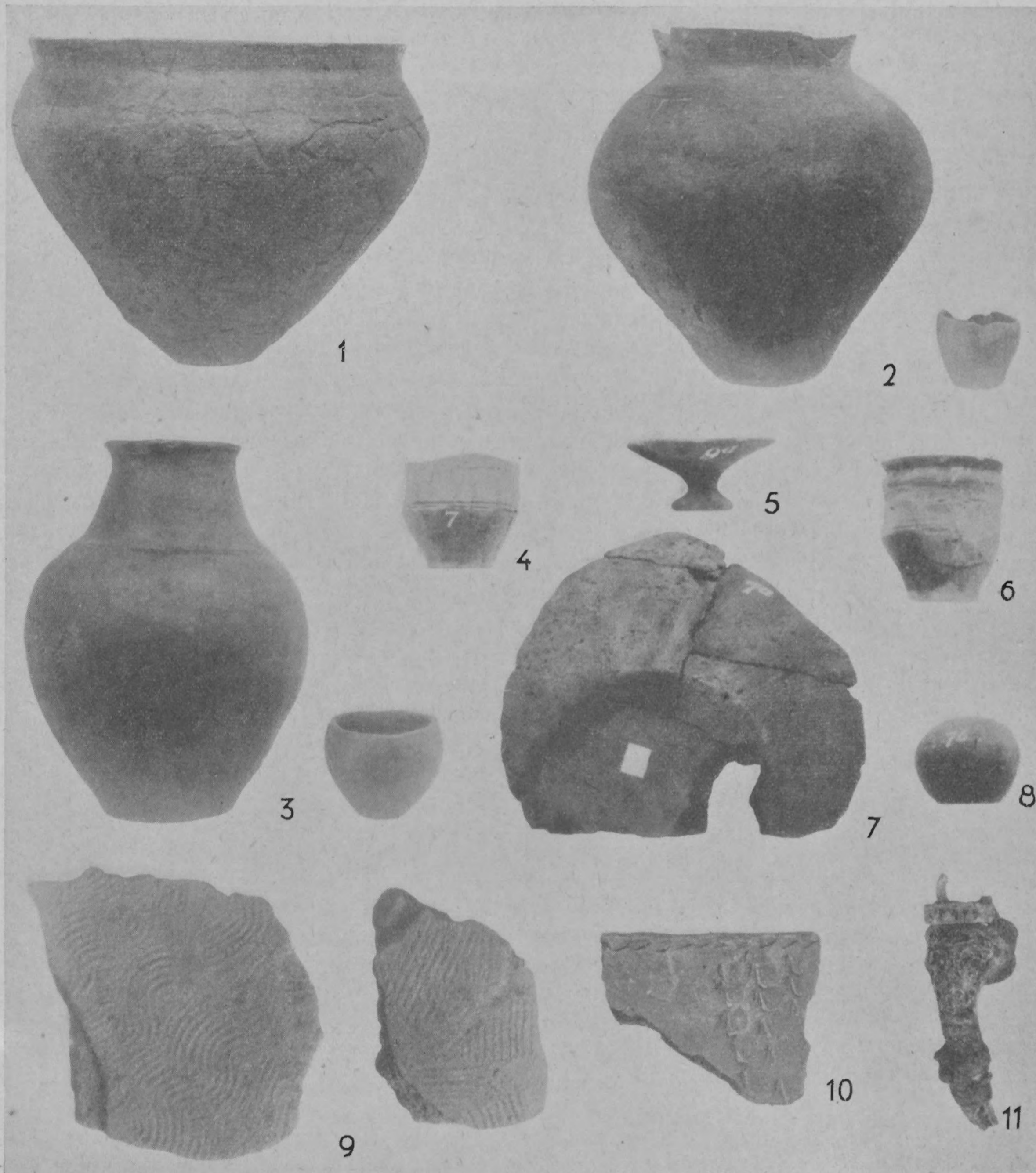
Groep E

Een vijfde groep blijft in het Zuiden nog ter bespreking over en wel de late verschijnselen, die met Romeinsche importstukken tezamen voorkomen.

De eerste heuvels, naar moderne methode opgegraven, waren die in het Kroondomein bij Hoog-Soeren. Eén daarvan bevatte een brandstapel, een kartelrandurn en een hoopje verbrande beenderen. De tweede, veel kleinere heuvel, bevatte een urn met kamversiering en daarbij een Romeinsche fibula uit het einde der eerste eeuw. Late kartelrandurnen werden ook gevonden bij Nierssen (Enkhout), eveneens met brandstapel. Al deze heuvels bezaten geen kringgreppels.

Bij Beesel werden Romeinsche en inheemsche urnen tezamen in één grafveld gevonden, alle in één heuveltje met kringrep, evenals te Hilversum uit onze derde groep.

Groote plaggenheuvels en kleine, lage heuveltjes, beide met bijzettingen bovenop de heide, karakteriseeren het urnenveld bij Uden, dat althans ten deele uit den Romeinschen keizertijd moet

Afb. 29

Urrentypen van groep E

Lunteren (1—2), Rhenen (3), Uden (4—8), Plasmolen (Mook—Middelaar) 9—11

dateeren, voor de rest misschien nog uit de laatste voorchristelijke eeuw. Hier waren, evenals te Strijbeek, de kringgreppels vaak onderbroken. Een Gallische gespfibula en een paar oogfibulae

geven de dateering in de 1e eeuw na het begin onzer jaartelling. Kamversiering trad hier op, evenals twee bekertjes, sterk gelijkend op exemplaren, afgebeeld bij Behrens, Wangionengebied Abb. 11 en 14, afb. 29: 4-8.

Een verdere samenstelling van het materiaal uit den keizertijd vindt men bij Holwerda, Die Perioden der Hallstattkultur und ihre Datierung in O.M.N.R. III, 1922, blz. 49-58, uit Cuyck, Weert enz.

In den laatsten tijd zijn daar eenige nieuwe vondsten bij gekomen. Te Lunteren vonden wij een complex groote heuvels, waarvan een enkele slechts een kringgreppel bezat, met daarin urnen, die in haar vorm duidelijk den keizertijd verraden (afb. 29: 1-2). Een urn met bijpotje werd te Rhenen, aan de westzijde van den Grebbeberg, gevonden (afb. 29: 3). Deze draagt geheel een terra-nigra karakter, doch is van inheemsch materiaal.

Ten slotte mogen wij nog op een merkwaardig klein urnenveld opmerkzaam maken, dat wij 1939 in de Maasduinen ten N. van de Plasmolen, dus tusschen Mook en Middelaar, aantreffen. Met uitzondering van één enkele kartelrandurn was de rest van den inventaris van dit grafveldje bijna zuiver Romeinsch. Evenwel was de bijzettingsvorm geheel Germaansch, het vaatwerk, w.o. terra sigillata, was geheel in stukken gebroken en lag in een kuil tezamen met de verbrande beenderen, nadat het oorspronkelijk waarschijnlijk den doode reeds op den brandstapel was meegegeven. Deze methode van bijzetten, de zgn. „Brandgrubengräber”, is een gebruik, dat bij de Germanen in de eerste eeuwen onzer jaartelling opkomt. Ook deze vondsten stamden uit de eerste eeuw (afb. 29: 9-11). Dit voorbeeld waarschuwt ons ervoor alle Romeinsche vondsten, die uit zgn. Romeinsche grafvelden komende, na zorgvuldig in elkaar gezet te zijn, in onze musea opgesteld staan, nu ook aan de Romeinen toe te schrijven. Steeds zal men den bijzettingsvorm moeten nagaan, om te zien, of deze niet, zooals in dit geval, op een nog ongebroken Germaansche traditie wijst, waarmee de aanwezigheid van Germanen dus wordt aangetoond.

Literatuur bij groep E

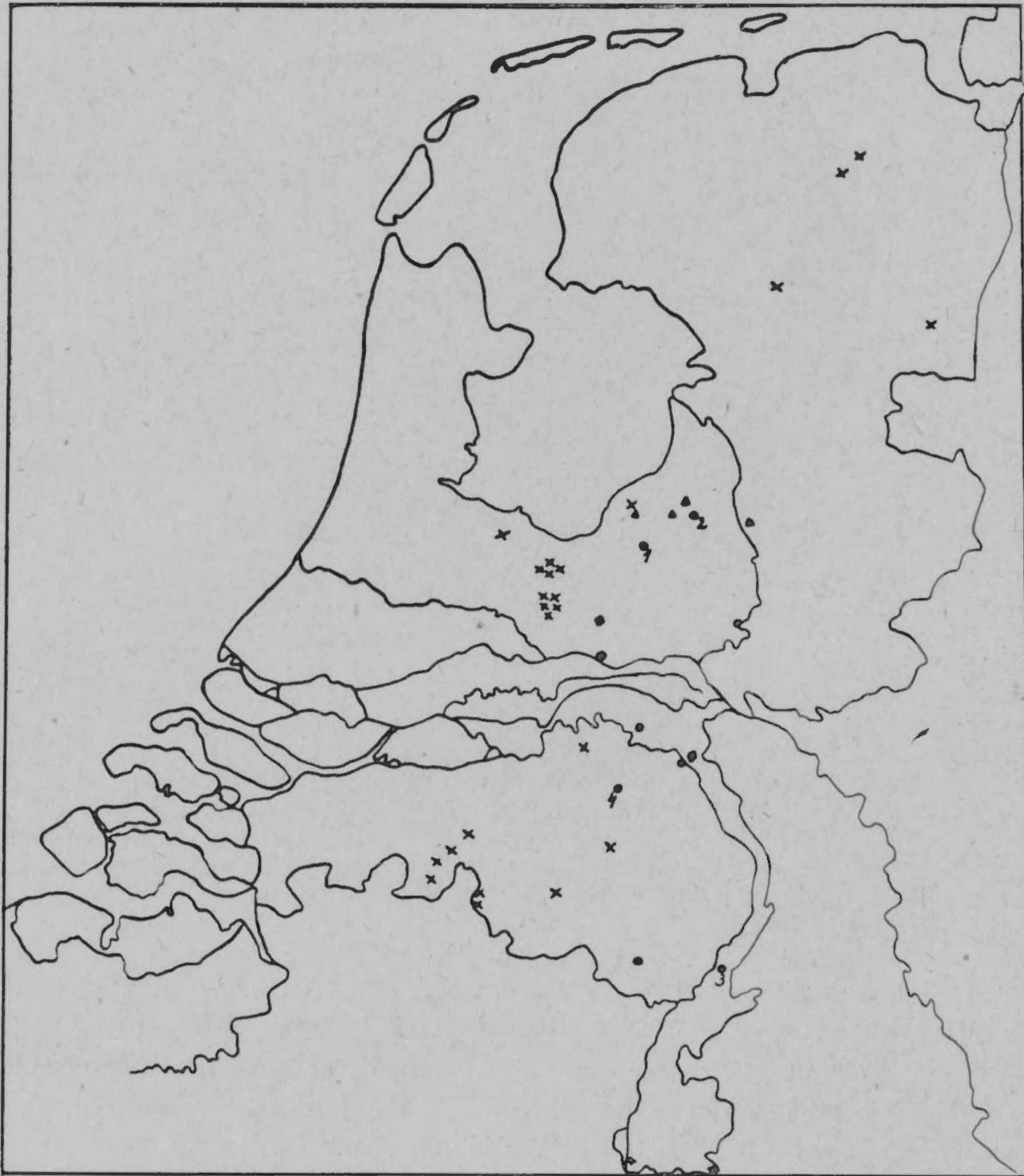
- Holwerda, De grafheuvels bij Hoog-Soeren, O.M.O.R. I, 1907, blz. 7-10.
 Holwerda, Opgravingen bij Nierssen, O.M.O.R. V, 1911, blz. 1-4.
 Holwerda, Romeinsche en inheemsche overblijfselen te Beesel (L.) O.M.O.R. V, 1911, blz. 64-68.
 Remouchamps, Opgraving van een urnenveld te Uden (N.B.) O.M.N.R. V, 1924, blz. 69-75.
 Bursch, Grafheuvels uit den keizertijd te Lunteren (nog niet gepubliceerd).
 Bursch, Grafveld bij de Plasmolen (nog niet gepubliceerd).

Naast deze vijf hoofdgroepen onderscheiden wij nog een drietal kleinere groepen van minder algemeene beteekenis, die wij hieronder nog kort laten volgen, daar zij in hoofdzaak een zuidelijke verspreiding vertoonen.

Groep F (afb. 30: X)

Deze groep der zgn. „Deverel-urnen” is een gesloten, in grafvorm en urntype duidelijk onderscheiden, geheel. Bij Soesterberg en Oss vonden wij deze cilindervormige, grove, nauwelijks met vingerindrukken of opgezette lijsten versierde urnen in grafheuvels, die van een palenkring in eenigerlei vorm voorzien waren. Zoowel deze grafvormen, alsook vorm en baksel der urnen, wijzen op een sterke inheemsche, uit den bronstijd stammende traditie. Wij waren dan ook van meening, hier met de graven der oude, in den bronstijd reeds hier aanwezige bevolkingselementen te doen te hebben, die, door de intrede der vroegste urnenvelden daartoe aangespoord,

thans hun dooden gaan verbranden, hun vaatwerk naar oude traditie echter blijven maken en eveneens den grafheuvel als oud erfgoed in zijn ouden vorm blijven gebruiken.

Afb. 30.

Verspreiding groep E—H

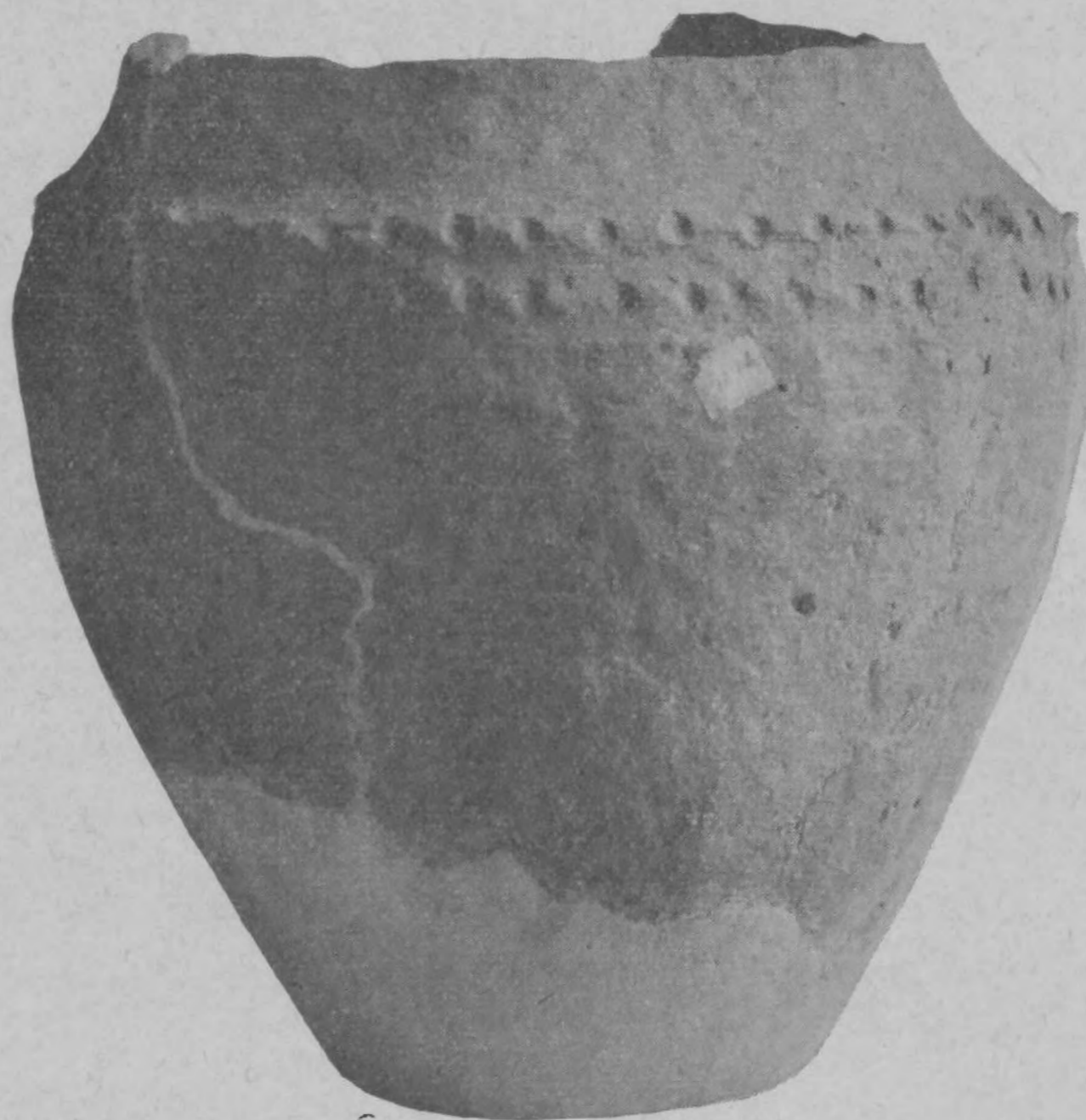
- groep E • verspreiding der urnenvondsten uit den keizertijd
- groep F × Deverelurnen
- groep G ▲ Veluwsche groep
- groep H + Zd Limb. groep

Men treft hen overal in de omgeving van Amersfoort aan, doch daarnaast in enkele exemplaren in Brabant en ook in het Oosten en Noorden des lands.

Literatuur bij groep F.

Bursch, Die Kultur der „Deverel-Urnen“ in den Niederlanden, in Marburger Studien, Darmstadt 1938, 20-26.

- Bursch, Heuvelonderzoekingen te Soesterberg, in O.M.N.R. XV, 1934, blz. 54 e.v.
 Willems, Een bijdrage tot de kennis der voorromeinsche urnenvelden in Nederland, Amsterdam 1935 (Dissertatie).
 Doppelfeld, Die Herkunft der Deverel-Urnen. P.Z. XXI, 1930, blz. 161 e.v.

Afb. 31
 groep F. Deverelurn mus. Zwolle

Groep G (afb. 30: ▲)

Uit Gortel, Elspeet, Colmsgate bij Deventer stammen kleine urntjes met vaak typische vingernagelversiering, die in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden berusten. De Oudheidkamer Twenthe te Enschede bezit dergelijke typen van de Entersch, Groot-Driene en Haarle.

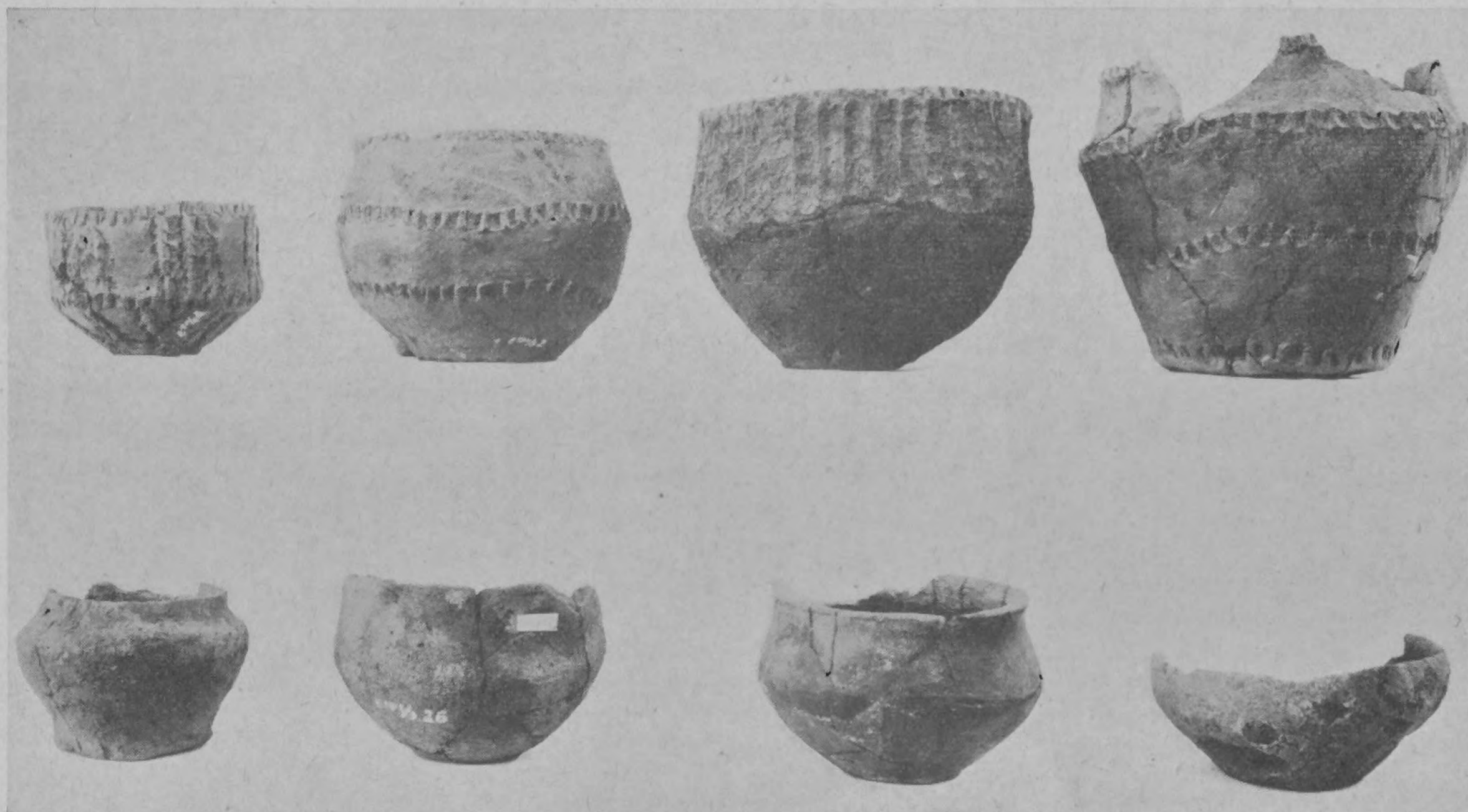
Evenals zulks bij de Deverelurn het geval was, houden wij ook deze urntjes voor zelfstandige en in afgelegen streken optredende uitingen van reacties op het eerste verschijnen der groote urnenveldengroepen. Hun dateering is wellicht daardoor gegeven, nl. ten tijde onzer derde zuidelijke groep, die immers voor het eerst tot noordelijk onzer groote rivieren doordringt.

Groep H (afb. 30: +)

In Limburg doen zich weer andere verschijnselen voor. Daar werden eenige malen groote heuvels met steenpakkingen aangetroffen, waaruit, bijv. in het Savelsbosch ook een urn van weinig sprekenden vorm te voorschijn kwam. Vindplaatsen waren tot dusver Vijlen bij Vaals en Gronsveld.

Literatuur bij groep H

- Liese, Das Aachener Land in der Steinzeit, Aachener Beiträge zur Heimatkunde VIII, Aachen, 1930, S. 107.
 Beckers, De voorgeschiedenis van Zuid-Limburg, Maastricht 1940.

Afb. 32
Urnentypen van groep G uit Elspeet en Gortel

Afb. 33
Urnentypen van groep G. (Foto Rijksmus. Twenthe)

Het is duidelijk, dat deze drie groepen, waarvan hoogstens de laatstgenoemde op den duur kan blijken ook over onze landsgrenzen heen verspreid geweest te zijn, voor den loop der gebeurtenissen niet van groote beteekenis kunnen zijn geweest. Wel spreekt uit deze streng lokaal beperkte verschijnselen het behoudend karakter der Nederlandsche bevolking in meer afgelegen streken tijdens de woelingen in den urnenveldentijd. Als zoodanig waarschuwen zij ons, het inheemsche element in zijn kracht tegenover de uit den vreemde gekomen invloeden niet te onderschatten en ook in andere, belangrijker groepen met sterken inslag van autochthone bevolkingselementen te rekenen.

3. DE NOORDELIJKE URNENVELDEN. GROEP J.

Groter dan het verschil tusschen de verschillende reeds behandelde urnengroepen in het Zuiden en midden des lands onderling, is het onderscheid tusschen het algemeene beeld westelijk en oostelijk van de grens Rijn-IJssel.

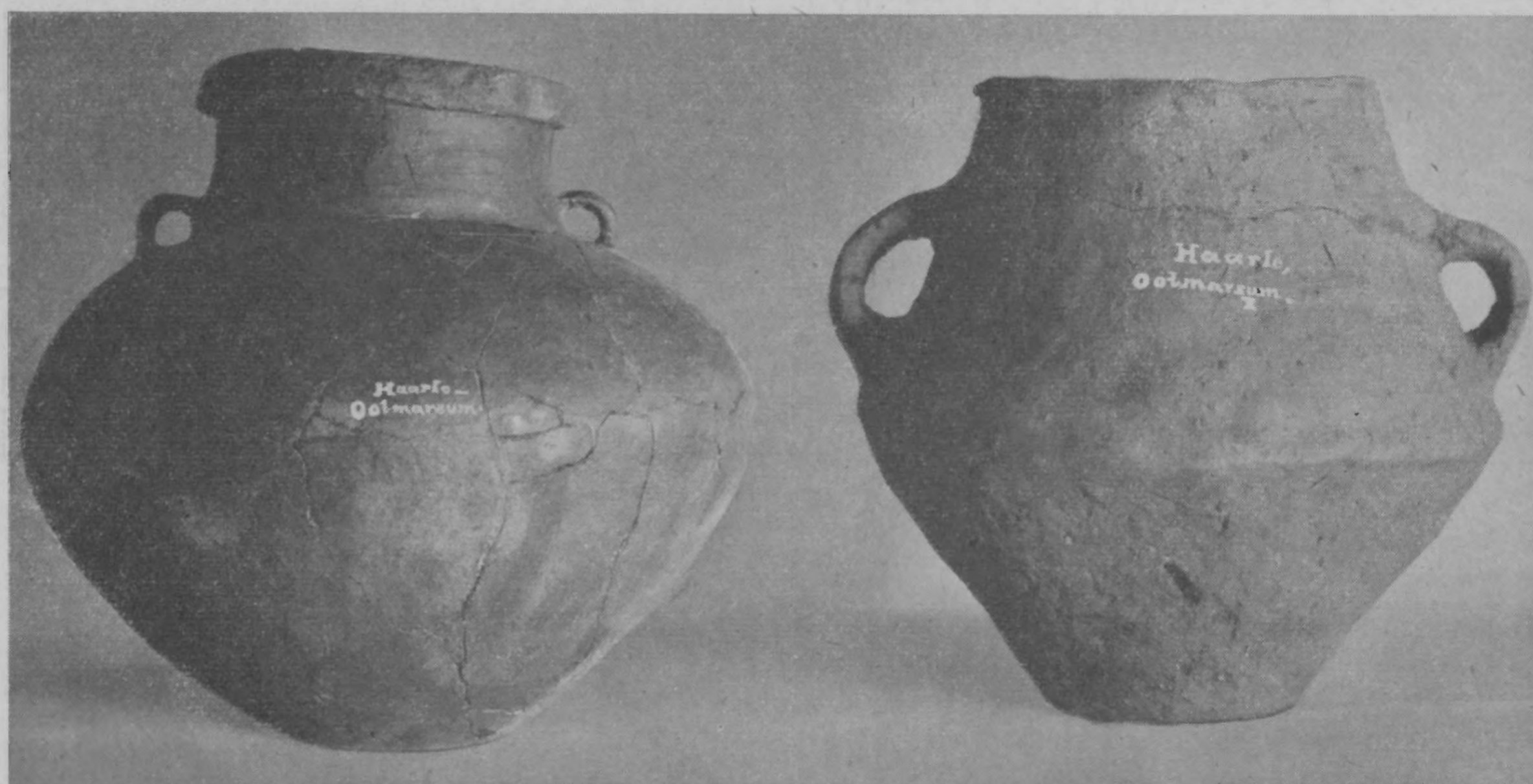

Afb. 34.

Groep J. Steenzetting rondom verbrande beenderen O. van de Emmer Dennen. Vgl. O.M. XVIII, 1937

In laatstgenoemd gebied, dat wij gemakshalve „Noorden” zullen blijven noemen, treden andere urnvormen op, ook andere grafvormen dan in het Zuiden, doch tevens een veel grootere eenheid en gelijkvormigheid tusschen de necropolen onderling. Noch naar tijd noch naar verspreiding doen zich duidelijke onderscheiden van typen voor, alles vloeit geleidelijk in elkaar over, grenzen zijn niet aan te geven, de homogeniteit overheerscht.

De grafvorm wordt in het algemeen bepaald door den kringgreppel. Daarnaast komen enkele malen (Rhoden, Emmen, oostelijk van de Emmer Dennen, Vriezenberg bij Markelo) bijzettingen onder steenen voor, die echter uitzondering blijven (afb. 34). Grote necropolen zijn geen uitzondering. Latere bijzettingen in heuvels komen ook hier regelmatig voor. Merkwaardig gecompliceerde kringgreppvormen, bijv. het sleutelgat-vormige type, komen naast de gewone ronde gedaante voor. „Lange bedden” treden in het Noorden minstens in even grooten getale op als in het Zuiden. Zij omvatten vaak één of meer bijzettingen. Palenreeksen traden enkele malen binnen den greppel daarbij op.

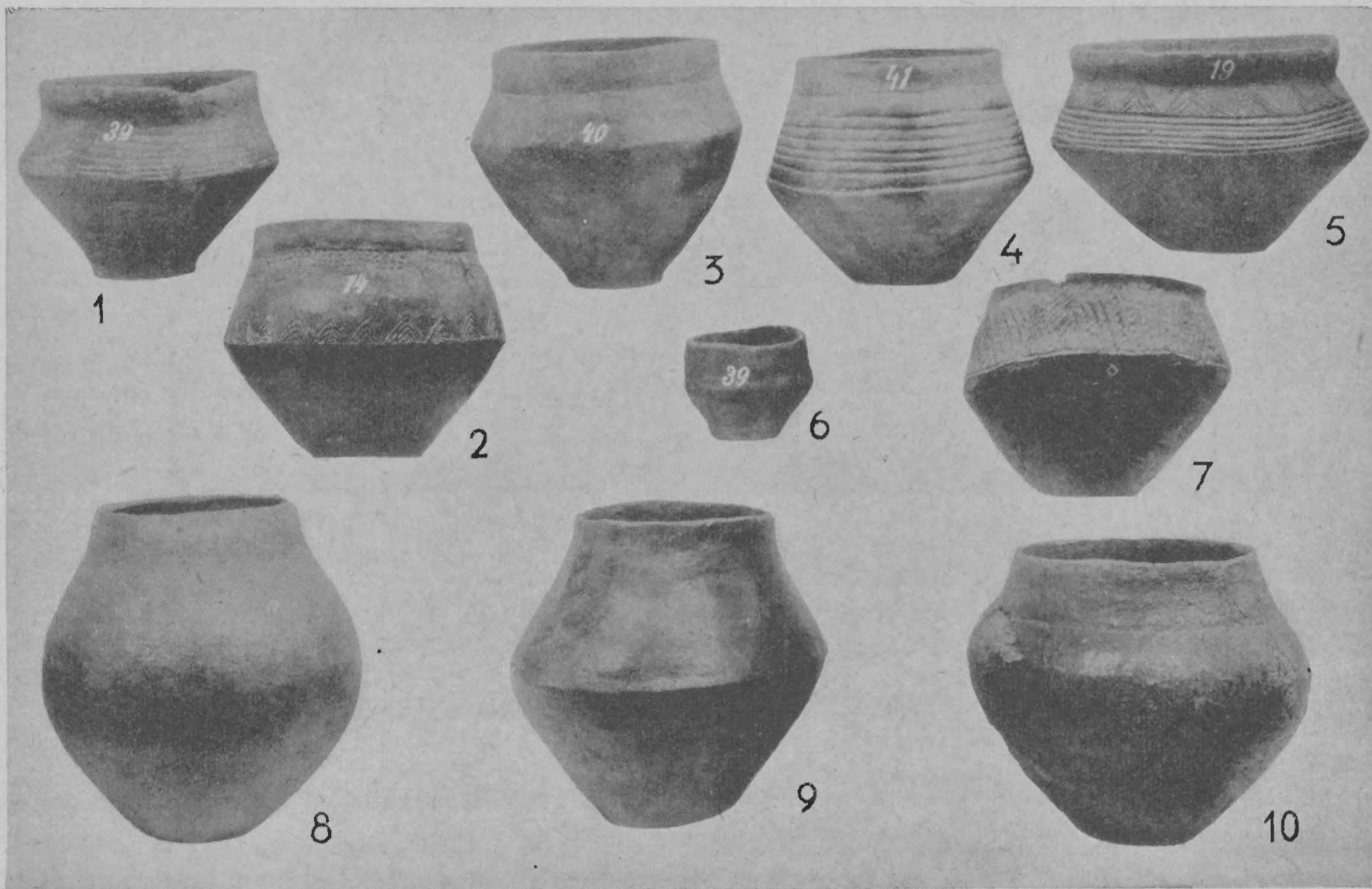

Afb. 35

Urnentypen van groep J. uit Haarle. (Foto Rijksmus. Twenthe)

De urnvormen zijn vooral in den aanvang duidelijk onderscheiden van die der zuidelijke groepen. Het beeld wordt hier in het Noorden door twee grondvormen beheerscht: den dubbel-

konus en de terrine (afb. 35). Eerstgenoemde kan een afzonderlijken hals dragen. In latere perioden treffen wij het „Nienburger type” aan. Duidt dit laatste reeds op invloed uit het Zuiden, dan moet toch vooropgesteld worden, dat deze zuidelijke invloeden zich ook reeds uiten in het optreden van ingekerfde versiering in een vroegeren tijd (vgl. afb. 23: 6). Ook al zijn uiteraard deze uitstralingen vanuit onze zuidelijke urnenvelden in Twenthe het sterkst en nemen zij naar het Noorden toe in betekenis af, toch ontbreken zij bijv. in de omgeving van Emmen ook niet. In den

Afb. 36

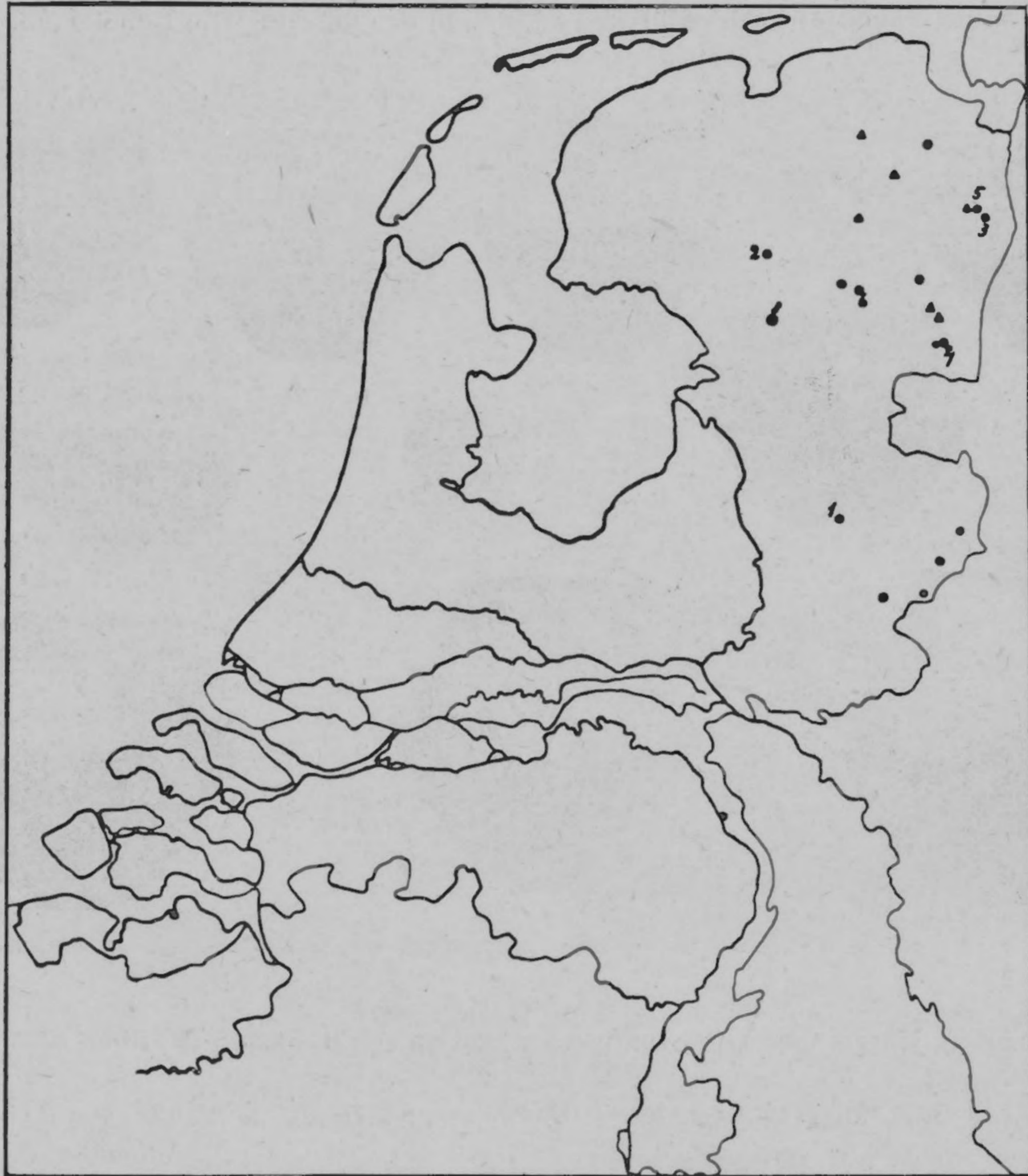
Jongere urnentypen van groep J. Rijssen (1—7), Emmen (8—10)

allerlaatsten tijd zijn eenige vondsten door VAN GIFFEN gedaan, die aantonen, dat de aanvang van de noordelijke urnenvelden terugreikt tot het tijdstip, toen ook de eerste zuidelijke groepen optraden. Een bronzen gordelversiering bijv. dateert uit Montelius IV/V, d.w.z. het begin van de Hallstattperiode. Evenzoo is het scheermesje, dat in de secundaire bijzetting in den bekenden grafheuvel van Harèndermolen (Bauart T. 34) met urnen tezamen gevonden werd, een voorwerp uit Montelius' 5e periode, dus ongeveer Hallstatt B. Men vond er overigens ook een schaal met één oor, die duidelijk dezelfde invloeden verraadt, waarvan onze eerste zuidelijke groep spreekt, nl. die der Zuidduitsche urnenveldenkultuur. In het grafveld van Haarle vond men een enkel voorbeeld van ingekerfde ornamenten naar vroeg-zuidelijk model. Ook lag daar een bronzen naald met kleinen en vlakken kop, zoodat Haarle op den overgang van onze tweede en derde zuidelijke groep gedateerd mag worden.

In de latere urnenvelden treden hier en daar kartelrandurnen op. Deze komen echter in het

Noorden veel zeldzamer dan in het Zuiden voor en veelvuldig zonder kringgreppels. Zweeloo, Elp, Tubbergen, Emmen, Diever, Zeyen, Langendijk en Garminge zijn o.a. vindplaatsen dezer urnen, evenals Wessingtange, Laudermarke en Wapse.

Het urnenveld van Rijssen is zonder twijfel zeer laat met zijn Nienburger typen, die reeds

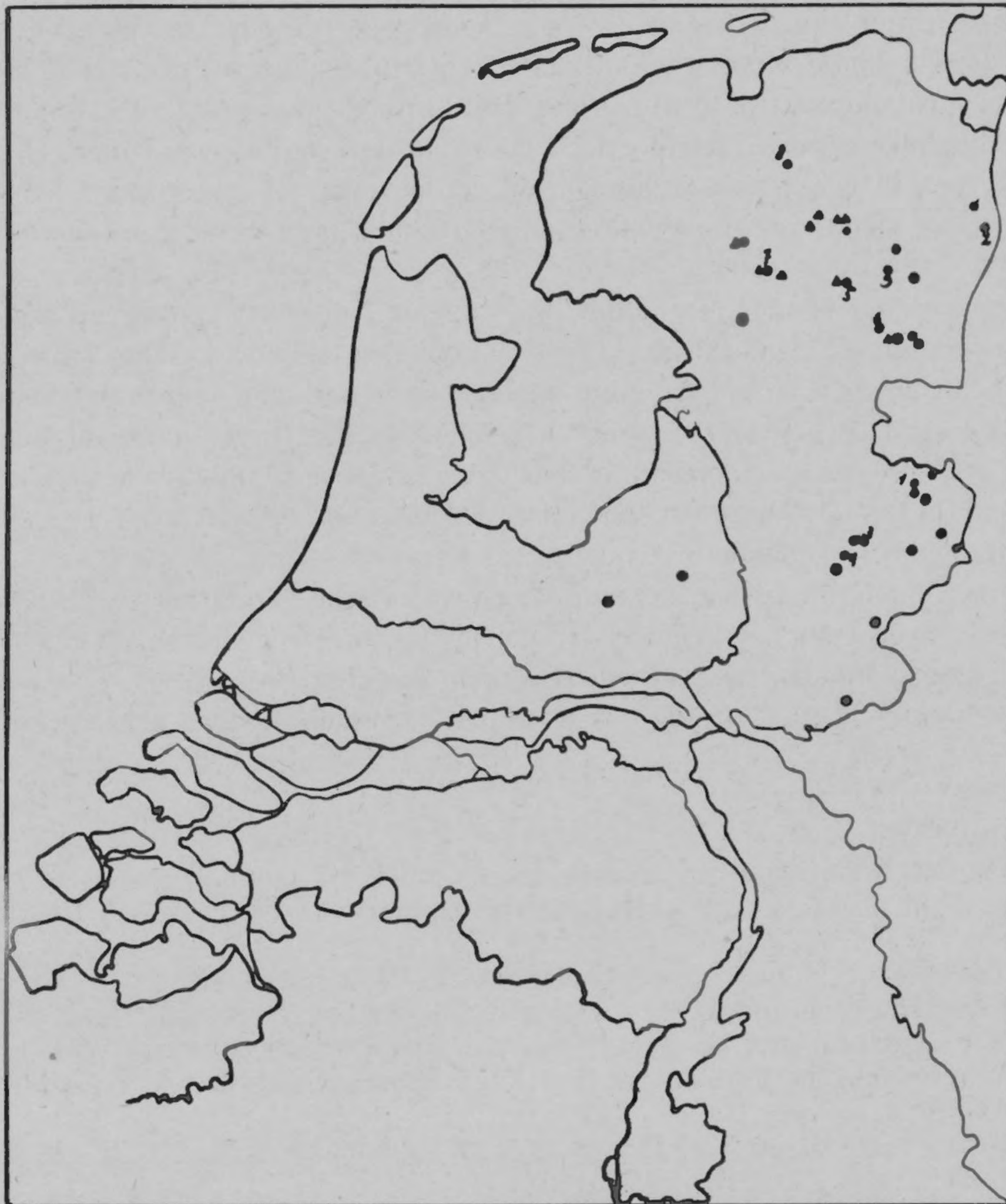

Afb. 37

Verspreiding groep J (oudste gedeelte)

de voorlopers zijn van de urnen der Angelen en Saksers uit den keizertijd en ten deele oortjes bezitten (afb. 36: 1-7). Evenzeer laat zijn de vondsten van Weper en Rhee, ten deele met kamversiering. Zoo biedt ons Noorden in de eeuwen tusschen 800 vóór tot misschien kort na het begin onzer jaartelling een gesloten indruk, beheerscht door zijn eigen, eenvoudige vormen van dubbelconische en terrinevormige urnen, waarnaast zuidelijke invloeden zich telkens weer laten gelden, eerst in den vorm van urnen met ingekerfde versiering, dan door kartelrandurnen en urnen van zgn. Nienburger type.

Het merkwaardigste is de bescheiden rol, die deze kartelrandurnen spelen. Slechts een enkel exemplaar treedt in necropolen, waar het beeld door de eerstgenoemde vormen beheerscht wordt, daarnaast hier en daar op. Tot voor kort was bovendien de beste kenner van ons Noorden, VAN GIFFEN, van meening, op grond zijner ervaringen, dat de kartelrandurn nooit binnen

Afb. 38
Verspreiding groep J (jongste gedeelte)

een kringgreppel voor zou komen. Alleen te Vlagtwedde immers had hij deze urnen, en wel vier bijeen, in een vierkanten kuil gevonden en verder uitsluitend als latere bijzettingen in heuvels, eveneens zonder greppel dus. Wat haar aantal betreft, doet zich het merkwaardige feit voor, dat tot dusverre in ons Noorden niet meer exemplaren bekend zijn, dan alléén reeds het grafveld van De Hamert bevatte. Ook ontbreekt de kartelrand vrijwel in Twenthe, althans zoowel in Haarle als in Markelo en Rijssen.

Hoe wij dus de verschijnselen onzer urnenvelden ook historisch zullen verklaren, hetgeen

zoo aanstonds aan de orde komt, in ieder geval zullen wij afstand moeten doen van de idee, dat èn onze noordelijke urnenvelden èn de kartelrandurn tot dezelfde kultuur te rekenen zijn, d.w.z. tot hetzelfde volk. Wil men de grondtypen van onze noordelijke urnenvelden, dus dubbelconische en terrine-vormige, tevens Germaansch noemen, dan mag men dit niet doen voor de kartelrandurn, en omgekeerd, als de kartelrandurn, zooals de heerschende opvatting vaak luidt, Germaansch zou zijn, dan zijn dat onze noordelijke urnenvelden niet. Op grond van de verspreiding hier te lande moeten wij de kartelrandurn een overwegend zuidelijk verschijnsel noemen en wel dusdanig, dat deze urnvorm overal optreedt in gezelschap van gladwandige, van onze tweede zuidelijke groep afgeleide, doch later dan deze te dateren urnen. De kartelrandurn komt namelijk pas in een later stadium onzer derde zuidelijke groep voor het eerst op (De Hamert) en wel in steeds grooter getale, naar mate men later in de eeuwen vóór de tijdrekening komt.

Daarentegen is het zonder meer duidelijk, dat ons Noorden overwegend andere verschijnselen vertoont dan ons Zuiden, dat hier dus twee gebieden tegenover elkaar staan, twee invloed-sfeeren of krachtcentra, waarvan de grens midden door ons land loopt. Het noordelijk gebied is dan gekenmerkt door een sterke gesloten eenheid in grafvorm en urnentypen. Het Zuiden vertoont een grootere verscheidenheid in beide verschijnselen, althans in den aanvang, doch sluit zich vanaf het eerste optreden van onze derde groep tot een even groote homogeniteit (met kleine, weinig beteekenende uitzonderingen) aan.

Wanneer wij thans dus willen komen tot een historische verklaring van het gebeuren in de laatste 8 à 10 eeuwen voor het begin onzer jaartelling, moeten wij van dit objectieve gegeven uitgaan. Het zal dan blijken, hoe verhelderend een dergelijke opvatting werkt, ook bij de verklaring van de weinige berichten, die ons Romeinsche auteurs hebben achtergelaten.

Literatuur

1. Vroegere grafvelden:

- Holwerda, De ontgraving van het urnenveld van Haarle bij Ootmarsum in 1917, in Verslagen en Mededeelingen der Vereen. tot beoefening van Overijsselsch Regt en geschiedenis 1918, blz. 1-12.
- Ter Kuile, Twentsche Oudheden, in Verslagen enz. 1909, blz. 1-26.
- Van Giffen, Een kringgrepuurnenveld te Oosterwolde, in Oudheidkundig Jaarboek V, 3, 1925.
- Van Giffen, Het urnenveld met kringgreptumuli bij den Pottenberg onder Wollinghuizen, Gem. Vlagtwedde, in Verslag van het Museum van Oudheden te Groningen, 1930, blz. 33-59.
- Van Giffen, Kort overzicht in Nw. Drentsche Volksalmanak, 1926, blz. 67-98 en Bauart der Einzelgräber, Leipzig 1930, passim.
- Van Giffen, Bouwstoffen voor de Groningsche oergeschiedenis I; Het onderzoek bij Wessinghuizen, Gem. Onstwedde, in Verslag Museum Groningen 1927, inzonderheid blz. 72-83.
- Van Giffen, Kringgrepuurnenveld en tumuli in het Elper Noordeveld, Gem. Westerbork, in Nw. Drentsche Volksalmanak 1934, inzonderheid blz. 106-112.
- Bursch, Grafvormen van het Noorden II, in O.M. XVIII, 1937.
- Van Giffen, Een kringgrepuurnenveld bij Wessingtange, Gem. Vlagtwedde in Verslag Groningen 1928, blz. 59-66.
- Van Giffen, Het Grafveld in de Laudermarke, in Verslag Groningen 1935, blz. 47-83.

2. Latere grafvelden:

- Holwerda, Germaansche grafplaatsen en templa, Het urnenveld bij Rijssen, in O.M. VI 1925, blz. 80-86.

- Braat, Urnenveld bij Markelo, in O.M. XII, 1931, blz. 13 e.v.
 Van Giffen, Een heidensche begraafplaats bij Garminge, Gem. Westerbork. Nw. Drentsche Volksalmanak 1934, blz. 98 e.v.
 Van Giffen, De zgn. Galgenberg en het urnenveld in de boschwachterij Sleenerzand, Gem. Sleen-Zweeloo, a.a.O. 1936, blz. 104. Vgl. ook Willems (als boven), blz. 121-131.
 Van Giffen, De Tweeënbarg en het kringgrepuurnenveld op de Oeren te Wapse, Gem. Diever, Nw. Drentsche Volksalmanak 1937, blz. 77.
 Van Giffen, Het doodenveld bij het tumulibosch Zd.-W. van Balloo, Gem. Rolde, Nw. Drentsche Volksalmanak 1936, blz. 94-97.

4. SAMENVATTING

In het voorafgaande hebben wij het materiaal der Nederlandsche urnenvelden, bestrijkende de eeuwen van ongeveer 800 à 900 af vóór het begin onzer jaartelling en de eerste eeuw daarna, gerangschikt en geordend.

Wij ontdekten daarbij groote verschillen tusschen de verschijnselen in het Noorden en in het Zuiden, naast enkele overeenstemmende eigenschappen. Vatten wij een en ander nog eens kort samen, dan krijgen wij het volgende beeld:

Wat den grafvorm betreft zagen wij in het Zuiden reeds terstond den kringgreppel optreden, in Midden-Brabant ovaal om vlakke graven, die verscheidene urnen omvatten, in Limburg rond om heuveltjes met slechts één bijzetting. Laatstgenoemd type gaat in latere eeuwen steeds meer overheerschen, waarbij de kringgreppels tegen het einde van ons tijdvak de tendentie hebben een onderbreking te vertoonen.

In het Noorden treedt eveneens een ronde kringgreppel op, doch daarnaast gecompliceerder vormen (sleutelgatvormige kringgreppels), en deze verschijnselen blijven de eeuwen door voortgaan. Enkele urnenbijzettingen zonder kringgreppel, doch onder steenen, treden hiernaast als uitzondering op. Een ontwikkeling in de grafvormen, zooals in het Zuiden zich manifesteerde, kunnen wij hier niet constateeren.

Wat betreft de urnenvormen in het Zuiden neemt onze eerste groep een afzonderlijke plaats in. Nergens anders vindt men een zóó groote verscheidenheid, niet slechts aan variaties van één grondvorm, doch werkelijk aan vormen, die onderling geen of weinig organisch verband vertoonen. Dit geldt inzonderheid voor de urnen met oor(en), die uitsluitend in het Zuiden bij deze groep optreden. Deze wijken dus in alles af van alle gelijktijdige en latere zuidelijke vormen, en vertoonen daarentegen de grootste overeenkomst met typen uit ons Noorden.

Daarnaast zien wij een gestadige ontwikkeling in het Zuiden van de gladwandige urnen. Deze ontstaan uit de typen met ingekerfde versiering, die in de eerste en tweede groep optreden, en vooral ook uit de scherpe vormen met afgeschuinden rand, die vooral in de eerste, in mindere mate ook in de tweede, groep voorkwamen. Typen met beschildering en grafiet vormen den overgang. Deze onversierde urnen vertoonen vanaf de 6e of 5e eeuw een steeds meer verflauwen der oorspronkelijke vormen. Vanaf hetzelfde tijdstip valt het steeds sterker optreden van ruw-wandige, met een kartelrand versierde urnen naast de gladwandige urnen in hetzelfde grafveld te constateeren. Beide soorten, verflauwd gladwandige typen naast kartelrandurnen, blijven voortbestaan tot in de eerste eeuw na het begin onzer jaartelling.

Een afzonderlijk beeld vertegenwoordigen de zuidelijke la Tène typen.

In ons Noorden wordt het beeld volkomen beheerscht door de van den aanvang af reeds optredende grondvormen: dubbelconische en terrine-vormen, vaak voorzien van één of twee ooren. Kartelrandurnen vindt men slechts in weinige exemplaren in het Noorden verspreid. Ook

ingekeerde versiering treffen wij in het Noorden aan, van zuiver zuidelijken aard, als bij onze vroegste beide zuidelijke groepen, alsook bij het zgn. Nienburger type, waar de inkervingen plaats gemaakt hebben voor ondiepere insnijdingen, steeds echter bij urnenvormen, die van de zuidelijke afwijken, en meestal het noordelijke dubbelconische (spitsbuikige) karakter vertoonen.

Om thans deze verschijnselen, tot dusverre objectief weergegeven, ook historisch te verklaren, moeten wij de aldus omschreven Nederlandsche vondsten in grooter verband beschouwen. Daarbij kunnen onze kleine, locale groepen eveneens haar interpretatie vinden.

5. HISTORISCHE INTERPRETATIE

Zooals in de inleiding reeds terstond werd opgemerkt, kan men de Nederlandsche oudheidkundige verschijnselen nooit op zichzelf beschouwen. Steeds hebben wij hier met uitloopers te doen van stroomingen, die zich ook in de aangrenzende Duitse landen, in België en Frankrijk manifesteren. Iedere historische waardeschatting moet dus met dit feit rekenen. Omstreeks het jaar 1000 nu kondigen zich op groote gebieden van Europa ingrijpende omwentelingen aan, die gepaard gaan met en deels het gevolg zijn van groote volksbewegingen. Historisch bekend zijn daarvan de zgn. Dorische volksverhuizing in Griekenland, het binnendringen der Italicen in het Apenijnsche schiereiland van het Noorden uit en enkele volksbewegingen buiten Europa. Wij willen ons daarmee slechts bezighouden in zooverre zij ons direct aangaan.

Zooals bij ons, treden ook in Noord-Duitschland en Zuid-Scandinavië, alsmede in Zuid-Duitschland, aan den Boven-Rijn, en zelfs in Frankrijk en Spanje gelijktijdig urnenvelden op. In eerstgenoemde noordelijke gebieden blijft daarbij de bronstijdtraditie bestaan, wapens en gebruiksvoorwerpen vertoonen voorloopig slechts een verdere ontwikkeling van vormen en versieringsmotieven, en van een plotselinge breuk met het verleden is geen sprake. Anders in Zuid-Duitschland en de westelijk daarvan gelegen gebieden. Het begraven onder heuvels maakt daar niet alleen plaats voor den aanleg van urnenvelden, doch ook de urnenvormen grijpen niet terug op de voorafgaande typen, doch brengen geheel nieuwe gedachten. Weliswaar vormt deze „urnenveldentijd” slechts een korte onderbreking van de grafheuvelcultuur in Zuid-Duitschland, die daarna weer terugkeert tot de oude begraafwijze uit den bronstijd. Doch inmiddels hebben de urnenvelden, meestal met urnen met ingekeerde versieringen en scherper vormen, zich naar Oost-Frankrijk en zelfs Spanje uitgebreid, evenals naar ons land.

Overal, waar deze golf van de urnenveldencultuur komt, brengt zij haar scherp gevormde, met een afgeschuinden rand en vaak met kanneluren voorziene urnen. Deze zien wij van Hongarije en Silezië uit waar de lijkverbranding reeds in den bronstijd heerschte, Tirol en het Zuid-Duitse Alpengebied, geheel Zuid-Duitschland binnendringen. Op deze sterk sprekende vormen gaan de urnen uit onze beide vroegste groepen met afgeschuinden rand eveneens terug.

Met de urnen, voorzien van ingekeerde versiering, is het geval ietwat anders. Het gebruik dezer versieringen komt aan den Boven-Rijn en in den Elzas reeds in den bronstijd voor, ja zelfs reeds in den vroegen bronstijd (de zgn. Adlerbergcultuur). Wij moeten aannemen, dat van hieruit haar verspreiding thans plaats vindt zoowel naar het Zuid-Westen (Frankrijk en Spanje) als ook naar den Nederrijn en naar ons land. In laatstgenoemde gebieden blijken zij dan echter duidelijk den invloed van de vorengenoemde groote urnenveldenstrooming te hebben ondergaan, zoowel wat haar eigen scherpe vormen betreft alsook door haar optreden samen met het echte urnenveldentype (tonvormig urntje als uit Swalmen, schalen, afgeschuinde rand, enz.).

In Midden- en Westeuropa onderscheiden wij aldus een omwenteling, die door verovering door vreemde, uit oostelijk Midden-Europa komende „urnenveldenmensen” moet zijn ontstaan. In Zuid-Duitschland herstelt zich daarop weer wel de sterke inheemsche bevolking, doch in het Westen (westelijk van den Rijn) blijft het gebruik der urnenvelden langer stand houden. Aldaar zien wij daarentegen, de vreemde inheemsche ingekerfde versiering deels de tochten der urnenveldenmensen meemaken, doch voorloopig meer als volgelingen dan als leiders. Want van beide elementen „urnenvelden typen” en „typen met ingekerfde versiering” blijkt het eerstgenoemde het sterkste te zijn, en ook de toekomstige ontwikkeling te beheerschen. In Noord-Frankrijk ontstaan langs de Marne pas van \pm 400 v.o.j. af eigen typen. In het Noorden dringt dezelfde urnenveldenkultuur tot ongeveer Mecklenburg naar het Westen door. Daar stuit deze sterke strooming echter op een krachtige eigen kultuur, die wel bereid is het gebruik van „urnenvelden” over te nemen, dus tot lijkverbranding over te gaan en groote urnennecropolen aan te leggen, doch die verder zichzelf blijft, en dus ook eigen urnenvormen gebruikt.

Wat de grafvormen betreft, neemt dit gebied ook niet den kringgreppel over, dien wij wel tot in Posen, en verder in Zuid Duitschland (Kelheim in Beyeren) en aan den Rijn evenals bij ons aantreffen. De urnen worden ginds in het Noorden onder een hoop steenen bijgezet.

In het Midden-Duitsche gebied heeft daarentegen de urnenveldenstrooming zich eveneens krachtig kunnen doen gelden, zoodat aldaar, b.v. in Hessen, de Zuid-Duitsche invloed sterker is dan de Noord-Duitsche. Pas geleidelijk aan breidt de noordelijke strooming zich hier, evenals naar Brandenburg en Pruisen uit.

Zien wij thans tegen den achtergrond van dit algemeen-Europeesche gebeuren nog eens terug op onze eigen Nederlandsche ontwikkeling, dan overzien wij thans helderder haar beteekenis.

Nederland als westelijk randgebied ondergaat inzonderheid de eerstgenoemde, zuidelijke urnenveldenstrooming. Overal, in Noord en Zuid, brengt deze ons den kringgreppel, de lijkverbranding, de urnenbijzetting. Zelfs de afgeschuinde rand der „urnenveldenkultuur” dringt, evenals de ingekerfde versiering, bij ons ook in het Noorden door. Hetzelfde geldt overigens voor het aangrenzende Duitsche gebied, inzonderheid Westfalen. Overigens evenwel zijn de vormen der urnen in de genoemde gebieden volkomen identiek met die uit Noord-West-Europa, dus Zuid-Skandinavië, Denemarken en Noord-Duitschland. Als zoodanig maakt ons Noorden deel uit van dit krachtig zijn eigen aard bewarende gebied, en slechts in de grensgebieden, onzen Achterhoek en Westfalen, treden zuidelijke invloeden nu en dan wat duidelijker te voorschijn. Bij de bronzen voorwerpen, die wij uit dezen tijd uit ons Noorden kennen, weerspiegelen zich deze verhoudingen: noordelijke bronzen gordelversieringen treden op naast lange, zwak gebogen messen, die uit het Alpengebied stammen. Men kan dus constateeren, dat in ons Noorden invloeden van buiten (i.c. het Zuiden) in den aanvang werkzaam zijn, en er sterk toe bijdragen, dat de noordelijke urnenkultuur ontstaat. Laatstgenoemde is echter, zoodra zij op deze wijze in het leven is geroepen, terstond zóó krachtig, dat zij den noordelijken eigenaard, zich uitend in den vorm der urnen (dubbelconische, terrinevormige en typen met ooren) zoowel als in de vaak bijzondere greppelvormen, handhaven kan, en een onaantastbare positie inneemt tegenover alle verdere invloeden uit het Zuiden (Nienburger typen in het zuidelijke randgebied).

Beschouwen wij thans de veel meer gecompliceerde verschijnselen in het Zuiden. Aldaar doen zich, zoowel in Midden-Brabant als ook langs de Maas, de groote stroomingen der urnenveldenkultuur gelijktijdig gelden. Dit leidt tot het ontstaan van eigenaardige mengkulturen,

waarbij urnen met afgeschuinden rand uit de urnenveldenstreaming en urnen met ingekerfde versiering respectievelijk teruggaan op Oost-Europeesche en Boven-Rijnsche grondslagen. Daarnaast treden in deze vroege groepen evenwel ook grovere urnen op, die met oortjes alléén in de Brabantsche groep, de nog grovere, in maaksel met de „Deverel-urnen” alsmede met de latere kartelrandurnen sterk verwante in beide groepen.

De urnen met oortjes zijn zóó duidelijk verwant met dergelijke typen uit onze noordelijke urnenvelden dat wij moeten aannemen, dat deze op denzelfden wortel teruggaan, dat dus haar vervaardigers uit het Noorden stammen. Wanneer deze noordelijke bevolkingsgroepen ons Zuiden bereikten, is thans evenmin duidelijk te overzien als de daarbij afgelegde weg is vast te stellen.

Bij de zgn. „Deverelurnen” en de andere grove typen onzer beide eerste groepen moeten wij aannemen, dat zich hierin een bronstijdtraditie voortzet, dat hier dus autochthone bevolkings-elementen onder den invloed van de vreemde penetratie naar eigen aard urnen voor zich zelf vervaardigden, die in techniek en vormgeving dus stoelen op de voorafgaande eeuwen van den bronstijd.

Zijn nu ook tevens de urnen met ooren het bezit geweest van in Midden-Brabant reeds voordien gevestigde stammen? Bij het ontbreken van genoegzaam materiaal uit den Brabantschen bronstijd aan aardewerk is dit niet te beslissen. Men zou er ook aan kunnen denken, dat deze typen uit het Duitsche gebied oostelijk van den Rijn zouden zijn meegebracht.

In onze eerste groep blijft de urn met ingekerfde versiering betrekkelijk een zeldzaamheid, het type met afgeschuinden rand, dus dat der urnenveldenstreaming, is hoofdzaak. De omgekeerde verhouding doet zich in de vroege Maasgroep voor.

De volgende eeuwen doen niet anders zien dan een zelfstandige verdere ontwikkeling, nadat eerst nog het vorstengraf van Oss en de met grafiet beschilderde urnen nieuwe invloeden uit de zgn. Hallstattkultuur van Zuid-Duitschland hebben aangetoond. Sinds het grafveld van De Hamert verflauwen de vormen der gladwandige urnen meer en meer en tegelijkertijd doet de kartelrandurn haar intrede. Waar laatstgenoemde, zooals wij zagen, een hoofdzakelijk zuidelijk gericht verspreidingsgebied bezit, en bovendien steeds in vreedzame symbiose met het gladwandige type in tal van grafvelden voorkomt, vermogen wij niet hierin een vreemd, van buiten komend verschijnsel te zien. Gezien de groote gelijkenis met de zgn. Deverelurnen meenen wij veeleer, dat ook in deze kartelrandurn, die hier in Nederland wel bijzonder sterk is vertegenwoordigd, een autochthoon element moet worden gezien, dat krachtiger optreedt naarmate de vormgevende invloeden van buiten onze grenzen ophouden.

Een afzonderlijke plaats neemt nog onze vierde groep met Fransche (Marne) La Tène vormen in. Deze vormen van West-Brabant, alsmede de opgesomde voorbeelden van beschilderd aardewerk, verkondigen ons, dat ook van het Zuiden uit, in den bloeitijd van de Kelten, uit Oost-Frankrijk zich tijdelijk invloeden doen gelden. Of nu hier ook volksbewegingen achter te zoeken zijn, dan wel slechts kultuurinvloeden, is wellicht moeilijk te beslissen. In ieder geval bewijst STRIJBEEK, waar een grove kartelrandurn in hetzelfde grafheuveltje met de Marnetypen optrad, dat een autochthone inslag zeker ook hier aanwezig was.

In den keizertijd komen naast de sterk verflauwde urnenvormen, die als afstammelingen der voorafgaande typen te beschouwen zijn, ook enkele urnen voor met kamversiering. Woonplaatsen met dezelfde ceramiek zijn bijv. de burcht van Stein en hutkommen bij Rijckholt en Terwinselen in Limburg. Zeer vermoedelijk hebben wij hierbij met een Germaanschen inslag te doen, die zich in de eerste eeuw n.o.j. aldus manifesteert. Wij zien hierin de materiele kultuur van het volk

der Eburonen, die voor den vroeg-Romeinschen tijd door de klassieke schrijvers als bewoners van Limburg genoemd worden.

Aldus zijn wij bijna ongemerkt reeds tot naamgeving der bewoners van ons land overgegaan. Wij willen hierover nog iets meer uitweiden. Het is meer en meer gebruik geworden oudheidkundige voorwerpen te benoemen naar een bepaalde taal, die in verleden en heden in Europa gesproken werd en wordt. De vergelijkende taalstudie, inzonderheid die van de verschillende Indo-Germaansche talen, heeft nu eenmaal de oudheidkunde haar stempel zóó sterk opgedrukt, dat een archaeologisch werk van grooteren of kleineren omvang, waarin de namen Germanen, Kelten of Illyriërs niet voorkomen, bijna niet in te denken is. Daarbij denkt men dus inzonderheid aan de taal, die een bepaald volk zou hebben gesproken. Het lijkt ons echter, dat de aard van een zeker volk wel ongetwijfeld mede door zijn taal, doch niet uitsluitend door deze wordt bepaald. Het lijkt ons bovendien eerder het werk van taalgeleerden dan van archaeologen, om door het vaststellen van oude relieken in de huidige, of historisch nog aanwezige taalresten te bepalen, welke taalgroepen in een bepaald land haar invloed hebben doen gelden. Is dit eenmaal vastgesteld, dan kan geprobeerd worden de resultaten van het vergelijkend taalonderzoek te toetsen aan die van het oudheidkundig onderzoek. Wat wij dus voorstaan is een „getrennt marschieren und vereint schlagen” en niet een zich willoos buigen van de eene wetenschap voor de resultaten van een andere.

Tot dusverre is dit laatste veel te veel geschied door de oudheidkunde ten opzichte van de philologie. Dit had weliswaar zijn verklaarbare oorzaak, liggende in de historische ontwikkeling van de oudheidkunde („praehistorie”), doch het lijkt ons thans noodzakelijk, dat deze zich mondig laat verklaren.

Het onderwerp der Nederlandsche urnenvelden is bij uitstek geschikt om deze algemeene these toe te lichten.

„Das Vordringen der Germanen zum Niederrhein”, de Kelten, de Belgae, en in den laatsten tijd de Illyriërs, hebben in de interpretaties van vroegere auteurs, die over ons onderwerp schreven (AMBERGER, DOPPELFELD, DUNNING, HAWKES, KERSTEN, RADEMACHER, STAMPFUSS e.a.) een groote rol gespeeld. En geen wonder, want het is natuurlijk zeer aantrekkelijk, wanneer men b.v. de urnenveldenstrooming Illyrisch, onze noordelijke urnenvelden Germaansch, onze urnen met ingekerfde versiering Keltisch noemen kan (om nu maar de meest gebruikelijke en aanvaarde namen te gebruiken) en dus b.v. ons land zou verdeelen in een noordelijk-Germaansche en een zuidelijke Illyrische-Keltische zône.

De bewijsvoering hiervoor is betrekkelijk eenvoudig, indien men bepaalde urnvormen karteert en hun verspreiding dan in overeenstemming pleegt te brengen met de spaarzame berichten, die ons de klassieke schrijvers op grond hunner subjectieve indrukken hebben nagelaten.

Aangenomen nu, dat inderdaad langs dezen weg aangetoond zou kunnen worden, dat de urnen met ingekerfde versiering een Keltische, onze noordelijke urnen een Germaansche, de urnen met afgeschuinden rand daarentegen een Illyrische afkomst hadden (hetgeen met een groote mate van waarschijnlijkheid inderdaad aan te toonen zou zijn langs dezen weg), welk historisch beeld zou men dan gewonnen hebben? Een beeld, waarbij uitgegaan wordt van de praemisse, dat ons land vóór dien tijd onbewoond was! Immers, niemand hield tijdens het ontwerpen van deze theorieën rekening met de toch a priori reeds vaststaande zekerheid, dat nooit of te nimmer de autochthone bevolking, wanneer deze althans zelf niet reeds aan een groote

degeneratie onderhevig is, onder vreemde overheersching verdwijnt, zonder sporen na te laten. Bij iedere strooming, die een land binnendringt, hetzij een werkelijke volksbeweging, dus een verovering met de wapens, dan wel een uitsluitend cultureele beïnvloeding (een verovering met den geest), zijn er twee krachten, die op elkaar inwerken: de vreemde, schenkende en brengende kracht, en de reeds aanwezige, voorloopig slechts ontvangende kracht. Uit de verhouding van de sterkte dezer beide krachten komt als resultante een nieuw geheel voort en het hangt dus van die onderlinge krachtverhouding af, of het autochthone, dan wel het pas gekomen element blijvend de overhand zal krijgen. Bij eenigermate gelijke hoogte in kultuurbezit zal bij dezen strijd der krachten reeds door haar numerieke sterkte, inzonderheid in gebieden, die zooals het onze, aan het einde van een veroveringsweg liggen, het autochthone de overhand krijgen. Slechts bij groote numerieke overmacht of bij een veel hoger staande kultuur der indringers zal zich dit verschijnsel niet voordoen. Op den langen duur evenwel zullen dan toch bepaalde verschijnselen, in de aldus ontstane nieuwe kultuur erop gaan duiden, dat deze kultuur niet door één volk, doch door tweërlei elementen wordt gedragen.

Het frappantste voorbeeld van het laatste geval is de provinciaal-Romeinsche kultuur, die, oorspronkelijk geheel en al die van het veroverende, mediterrane volk, in den loop der eeuwen steeds meer het autochthone, Keltische of Germaansche element laat doorschemeren.

Na deze theoretische beschouwingen keeren wij tot ons onderwerp terug en probeeren wij deze theorie in de praktijk om te zetten.

In ons Noorden zagen wij, dat de lotsverbondenheid met Noord-West-Duitschland, Dene-marken en Zuid-Zweden, ondanks velerlei zuidelijke invloeden, overheerschte. Zelfs ontbreken de bijzettingen onder steenen hier niet, die voor laatstgenoemd gebied de heerschende grafvormen zijn.

Noord-Nederland als randgebied van Noord-West-Europa staat, sterker dan dit kerngebied, in den urnenveldentijd onder zuidelijken druk. In den voorafgaanden bronstijd hing het reeds in grafvorm en in verder kultuurbezit ten nauwste met ditzelfde kerngebied samen, en onze hunnebedden zoowel als de heuvels met bekens uit ons Noorden zijn eveneens slechts als uitloopers van het genoemde centrum te verklaren. Zoo gelooven wij, dat, in stede van een Germaansche verovering van Noord-Nederland te spreken in de eeuwen der urnenvelden, dit gebied zich als oud onderdeel van een noordsch krachtcentrum, ondanks den daarop uitgeoefenden druk, kan handhaven. Wij gelooven dus, dat de vanouds ingezeten bevolking van Drenthe en omgeving, afstammelingen van hunnebeddenvolk en den stam der individueele grafheuvels, in den urnenveldentijd zich handhaaft, mogelijk slechts versterkt wordt door nieuwen toestroom van stamverwanten uit het Oosten.

In het Zuiden moet men inderdaad aannemen, dat vrij talrijke nieuwe volksscharen omstreeks 8 à 900 v.o.j. van het land bezit nemen, daarbij de inheemsche bevolking aan zich onderwerpend. Aldus is het te verklaren, dat onze vroege urnenvelden vreemd en eigen naast elkaar vertoonen. Deze vreemde invloeden, in het bovenstaande reeds genoegzaam geschetst, zullen wij wel degelijk de namen Illyrisch (urnen met afgeschuinden rand) en Keltisch (urnen met ingekerfde versiering) mogen geven. In de daarop volgende eeuwen (tot omstreeks 500) doet zich nog Zuid-Duitsche invloed gelden bij het vorstengraf van Oss (inderdaad Keltisch?) en de met grafiet beschilderde urnen.

Verdere invloeden uit den vreemde zijn wellicht de steenkrancheuvels in Zuid-Limburg (in het bovenstaande samengevat als derde, kleinere groep H) en uit Frankrijk (Marne-gebied) de

la Tène-urnen van Strijbeek cum suis (groep D). In laatstgenoemde moeten wij ongetwijfeld een sterk Keltisch element zien.

Voor het overige evenwel speelt de inheemsche bevolking ook hier de hoofdrol. Op de komst der vreemde, zeggen wij Illyrisch-Keltische veroveraars, reageert zij door:

1. grove urnen bij te zetten in de urnenvelden, samen met de vreemde urnen uit het Oosten (groep A, B).
2. de bijzettingen der zgn. „Deverel-urnen” (groep F).
3. de Veluwsche speciale groep (groep G).
4. de kultuur der urnenvelden sinds omstreeks 500 v.o.j. zelfstandig voort te zetten (groep C en E).

Laatstgenoemd verschijnsel wordt bewezen door het steeds sterker optreden der kartelrandurnen en het verflauwen van de indrukken, die het scherp gevormde urnenvelden-vaatwerk had achtergelaten.

Intusschen wordt blijkbaar het land hoe langer hoe dichter bewoond, worden de „Deverel-urnen” vervangen door kartelrandurnen en breidt zich deze bevolking onzer zuidelijke streken ook boven onze rivieren uit.

Pas omstreeks het begin onzer jaartelling vinden wij duidelijke sporen eener germanisering van ons Zuiden (kamversiering), dus ongeveer samenvallend met den aanvang der Bataafsche kultuur.

Hoe moeten wij deze bevolking van ons Zuiden noemen, die de grafvelden van De Hamert aanlegde en alles wat daarop volgt: Helden, Goirle, Oostereng, Uden, enz.? Het beste vatten wij haar samen onder den naam van Belgae.

Caesar en Tacitus berichten ons overeenstemmend, dat deze Belgae de dapperste bewoners van Gallië waren, doch ook, dat links van den Midden- en Neder-Rijn Germaansche stammen voorkomen, die echter in beschaving onder Keltische invloeden stonden. Komt dit niet treffend overeen met hetgeen wij reeds opmerkten inzake de groote verwantschap, die er heerscht tusschen de urnen met oor uit onze eerste groep met die van onze noordelijke urnenvelden? Wanneer de genoemde auteurs hierbij te kennen geven, dat deze in hun tijd hier reeds lang gevestigd waren, is ook dit in overeenstemming met onze gedachten omtrent dit urnentype.

Aldus moeten wij in onze urnenvelden niet zien een aflossing van de wacht, een algeheele wisseling van bevolking, doch zoowel in Zuid als in Noord hoogstens een toevloeien van wat nieuw bloed binnen een bevolking der lage landen, die in wezen reeds van het einde van het neolithicum af dezelfde gebleven was. In het Noorden bestond deze uit elementen van hunnebeddenvolk en bekervolk, in het midden voornamelijk uit het laatstgenoemde alléén en in het Zuiden uit nakomelingen van de volkeren, die er eveneens reeds in het neolithicum gekomen waren: nl. in Zuid-Limburg de dragers der Donau-kultuur, en voor de rest de dragers der Alpine paalbouwkultuur, beide gemengd met de strijdvaardige dragers van de kultuur der bekers. De bevolking van Nederland is naar onze meening in hoofdzaak ontstaan in de eeuwen om 2000 voor onze jaartelling.

F. C. BURSCH

ZUSAMMENFASSUNG

Im Vorangehenden ist der Versuch gemacht das Urnenmaterial der Niederlande aus dem letzten Jahrtausend vor der Zeitwende zu ordnen. Schon mehrmals bildeten die niederländischen Urnen den Gegenstand einer solchen Untersuchung, aber weder nahm man dabei Rücksicht auch

auf die zugehörigen Grabformen, noch auch wurde das ganze Material restlos erfasst. Gerade letzteres nun scheint uns ein methodischer Fehler zu sein. Sobald man nämlich aus einem Fundkomplex sich bestimmte Typen aussucht um diese ihrer Form und ihrer Verbreitung nach weiter zu untersuchen, tut man der lebendigen Wirklichkeit Gewalt an. Es ist nämlich nicht Zweck unserer Wissenschaft typologische Reihen auf zu stellen, sondern Einsicht zu bekommen in den historischen Ablauf.

Wenn also neuerdings WAHLE¹⁾ mit einigem Recht Kritik an die Forschungsmethode ausübt und dabei S. 28 ff. ins besondere einen Teil des hier behandelten Stoffes als Beispiel anführt, könnte man das Folgende auch als eine Antwort darauf betrachten.

Wir gingen nämlich so vor, dass wir zuerst davon ausgingen, dass Funde, die wiederholt in Fundzusammenhängen beisammen vorkommen, auch irgendwie zusammen betrachtet, erklärt und interpretiert werden müssen. Solche Funde gehören nämlich, wenn nicht kulturell, so doch zeitlich zusammen, und dies Zusammengehen fragt um seine historische Erklärung.

In den Niederlanden lassen sich zwei, von einander getrennte, Kulturprovinzen unterscheiden, wozwischen die IJssel eine Grenze bildet. Östlich dieses Flusses beherrschen Doppelkonus und Terrine das Bild im Gebiete, das wir kurzweilshalber „der Norden“ nennen. Südlich der grossen Flüsse erkennen wir, im Gegensatz zum Norden, fünf verschiedene Kulturgruppen, die jedesmal mit der zugehörigen Literatur, angeführt werden:

- A. Eine Gruppe aus Mittel-Brabant, worin vier verschiedene Urntypen vorkommen:
 - a. Richtige Urnenfeldertypen mit Schrägwand;
 - b. Kerbschnitturnen (vereinzelt);
 - c. Grobe Keramik mit Henkeln wie im Norden;
 - d. Grobe Keramik mit Leistenverzierung und Fingernägeleindrücken.
- B. Eine Gruppe an der Maas mit hauptsächlich Typus b der ersten Gruppe, und dabei vereinzelt Typen a und d.
- C. Eine Gruppe mit glatten Urnen und Harpstedterurnen (wie De Hamert), vorausgegangen durch das Fürstengrab von Oss und Urnen mit Graphitbemalung (um 500) und fortdauernd bis zur Zeitwende. Verbreitung bis über den Flüssen.
- D. Marneformen in West-Brabant, und bemalte Keramik. La Tène-Einflüsse aus Frankreich.
- E. Kaiserzeitliche Keramik, Weiterentwicklung von Formen unserer 3. Gruppe und Kammstichverzierung.

Daneben kommen noch drei kleinere Gruppen von nur örtlicher Bedeutung vor: die sog. Deverelurnen (F), kleine Urnen von der Veluwe (G) und Urnen aus Steinsetzungen in Süd-Limburg (H).

Eine historische Auswertung hat von diesem gesamten Material auszugehen. Auffallend ist dabei, dass der Harpstedter Typus vielmehr eine südliche Verbreitung besitzt, und im germanischen, von Doppelkonus und Terrine beherrschten Norden eine kaum nennenswerte Verbreitung gefunden hat. Weiter ist zu bemerken, dass unsere erste Gruppe den Typus c führt, die in diesem Zusammenhang eine nordische Herkunft zeigt. Auf Grund dieses Gefässes, das in verhältnismässig grosser Zahl auftritt, müssen wir annehmen, dass in der frühen Metallzeit

1) E. WAHLE, Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis I. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse, Jahrgang 1940/41, 2. Abh.

schon eine germanische Landnahme im Süden stattgefunden hat (vgl. WAHLE, a.a.O. S. 28 ff.).

Stark benachdruckt wird das einheimische Element, das sich den fremden Urnenfelder- und Kerbschnitteinflüssen gegenüber behauptet durch die sogenannte „Deverelurnen“, die grobe Ware unserer ersten Gruppe, und u.E. auch durch den Harpstedter Typus. Letztgenannten fassen wir nämlich auf Grund seiner Verbreitung nicht als den Beleg einer germanischen Wanderung zum Niederrhein auf, sondern als den Beweis eines Wiederauflebens der autochthonen Elemente, nachdem die auswärtigen Einflüsse an Kraft eingebüsst hatten.

Wir betonten also das bodenständige Element in der Kultur unserer Urnenfriedhöfe, sowohl im Süden wie im Norden.

Der Kreisgraben, sowie die ganze Sitte des Leichenverbrennens, kommen von Aussen her und hängen mit der von VON MERHART zuerst erkannten illyrischen Völkerbewegung zusammen. Der Kerbschnitt vertritt am Niederrhein sowie bei uns vielleicht auch einen keltischen Einschlag. Stärker als diese Einflüsse zeigt sich aber auf die Dauer das Einheimische, Bodenständige. Im Norden ist dies ganz klar zu erkennen, wo vereinzelte südliche Einflüsse kaum sich innerhalb der einheitlichen Masse der Urnen bemerkbar machen lassen. Aber auch im Süden überherrscht der Harpstedter Typus auf die Dauer das Bild, sobald die auswärtigen Einflüsse nachlassen.

Dieses Bodenständige mit mehr Nachdruck als vorher geschah zu betonen, scheint uns eins der Mittel um die Vorgeschichtsforschung zu einer wirklich historischen Disziplin zu machen.

F. C. B.

